הלכה · מחברי זמננו

שלחן ערוך המדות - קונטרס אונאת דברים

ספריית אור ברסלב · or-breslev.co.il

שלחן ערוך המדות - קונטרס אונאת דברים

מקור הטקסט: אור ברסלב

לקריאה באתר, עם המפרשים והמקורות ליד כל שורה: https://or-breslev.co.il/library/שלחן-ערוך-המדות-קונטרס-אונאת-דברים/
הקובץ נוצר ב־19 בנובמבר 2026 מגרסה v38-202611162349 של הספרייה.

תוכן העניינים

הסכמות 5

סימן א - אונאת דברים אם דוקא במצערו בדרך ערמה 5

תוכן התשובה בקצרה 5

ראיות לכך שאונאת דברים דרך מרמה ותשובותיהם 6

הכותבים כן להדיא 8

רמב"ם 11

רש"י 18

ראשונים שמבואר שלא כן אלא כל שמצערו הוא בלא תונו 22

אחרונים 24

סימן ב - אונאת דברים אם היא דוקא בדיבור 25

תוכן התשובה בקצרה 25

רק בדיבור 26

אל יתלה עיניו 26

ראשונים שלמדו גמ' זו בלא דיבור 27

ראשונים דאף במעשה בלא בדיבור 28

רבנו גרשום ודעימיה 29

דעת הרמב"ם 30

השמטת רבי יהודה והמשנה 30

החינוך 33

ראיות שהחינוך אוסר גם בלא דיבור 35

אחרונים המקלים - שלחן המלך וחסדי דוד 35

הברית יעקב 36

אחרונים המחמירים - מהרש"ל ודעימיה 36

חקרי לב ודעימיה 37

עוד אחרונים רבים 38

סימן ג - אונאת דברים בשגגה 38

צדדי הספק 39

"בלא כוונה" - רמב"ם ודעימיה 39

ראב"ד 40

אחרונים המקלים 40

עוד סיעת המתירים דס"ל דאונאת דברים היא רק בדרך מרמה 41

אחרונים האוסרים 42

ספר לרעך כמוך 43

ראיותיו בציער בשגגה 43

רמב"ן 44

מ"א ויש"ש 44

חינוך 45

סימן ד - עושה מעשה לצורכו וממילא רעו הצטער האם עבר על אונאת דברים 45

תוכן התשובה בקצרה 45

עשה דבר לצורכו וממילא חבירו מצטער ואין לו כוונה לצערו כלל 46

גדול אונאת דברים ממון 50

למה אין לא תונו בתוכחה 50

סיעת הסוברים שאונאת דברים היא רק בדרך מרמה 51

"בכוונה" 51

רשב"ץ 51

שואל מחיר 52

שואל מחיר בשביל להתלוצץ 53

הוכחה לאסור משואל חנות 54

רבנו גרשום ודעימיה 55

יראים 56

אחרונים האוסרים בסיבה 57

סיכום 58

להקל מכח ס"ס 58
סימן ה - האם גם צער מועט הוי אונאת דברים 59
תוכן התשובה בקצרה 59
ראיות להיתר 60
רמב"ם 60
חינוך 60
ראיה משאלת מחיר 61
יראים 62
ראב"ד ור"ש משאנץ 63
הלחם משנה 66
החפץ חיים 67
לרעך כמוך 67
סימן ו - אונאת דברים במי שנכשל בעבירה שרבים נכשלים בה 68
תוכן התשובה בקצרה 68
רבנו יונה 70
הח"ח 72
הרמ"א והראשונים 72
אחרונים 75
אונאת דברים בגוי 76
"עמיתך" השתדל לדונו יפה 77
עמיתך ת"ח 77
עמיתך בתוכחה 78
לאשתו נאמר 78
למה הטוש"ע והרמב"ם השמיטו דין זה . 79
דחית ההוכחה מההשמטה 80
ביאור המח' 81
החפץ חיים ס"ל שאין מח' 81
קושיא על דרכנו 82
שחטא במזיד ושלא עשה תשובה 82
שהוכיחו תחילה 83
פשט הרמ"א והראשונים 84
פירושים אחרים ברמ"א 84
מותר להשיב למחרפו 86
להלכה מי שהונהו אם מותר להונותו . . 87

הוכן מתוכנת תורת אמת, מותר להפיץ בכפוף לתנאי רשיון CC BY-NC-SA 2.5 **- אסור בשימוש מסחרי**
וספרי ויקיטקסט תחת רשיון GNU Free Doc. License
שאלות ותשובות אקטואליות במצות התורה לא תונו
מאשר חנני ה' יתברך - הצב"י אסי הלוי אבן יולי ס"ט
פעה"ק ירושלים תובב"א - התש"פ לפ"ק

הסכמות

הסכמות גדולי הדור נדפסו בספרים הקודמים של המחבר בשו"ת נחלת לוי ובשו"ע המדות.
ניתן להשיג ברח' הרב שמעון בוקשפן 1/18 רמות ד' ירושלים 0527112601

סימן א - אונאת דברים אם דוקא במצערו בדרך ערמה

תוכן התשובה בקצרה

א. יש אומרים שאונאת דברים היא דוקא כשמצער אותו בערמה, כגון שאומר לו, זכור מעשיך הראשונים, כשכוונתו לצערו, והוא יכול לתרץ דבריו שלא התכוון לצערו אלא להוכיחו או לחזקו או לשבחו וכדו'. משום שהתורה אסרה זאת בלשון "לא תונו" ואונאה היא מלשון מרמה. וכך מוכח מלשון המשנה (ב"מ נח ע"ב) "כשם" שאונאה במקח וממכר כך אונאה בדברים. וכך הם כל הדוגמאות במשנה ובגמ' שם כשמצערו בדרך עורמה. וכך (שם) בגמ', גדול אונאת דברים מאונאת ממון, שזה נאמר בו ויראת מאלהיך וזה לא נאמר בו. ולעיל אמרה הגמרא שויראת מאלהיך נאמר בדברים המסורים ללב דוקא. הנה שאונאת דברים היא דבר המסור ללב ואינו ניכר לרואים אם כוונתו לצער או לא. והחולקים וסוברים שאונאת דברים היא בכל סוג צער שמצערו, ולא רק בצער דרך עורמה, ישיבו על הראיות הנ"ל, שהלשון "לא תונו" היא גם לשון צער. ועל ההוכחות מדברי הגמ' ב"מ הנ"ל, ישיבו, כי לאונאת דברים יש שני חלקים, הראשון כל סוג צער, והשני אונאה דרך מרמה, ועל החלק השני המה כל הראיות הנ"ל בגמ'. ב. הסוברים שאונאת דברים היא רק בדרך עורמה דוקא, המה רבנו שלמה אסתרוק (והוא מן הראשונים, הביאו הרחיד"א בנחל קדומים סוף קדושים אות ל מכת"י) ובשו"ת מהר"י באסן (סי' כה ד"ה אבל התימה), והכנה"ג (חו"מ סי' רכח בהגהות הטור ס"ק ד) ושכ"כ הקרבן אהרן (על ספרא ויקרא בהר פ"ד אות ב) ובעל אהבת עולם (דף עו, ואת"י). ושכ"כ בשו"ת משפטי שמואל (סימן קיט ד"ה ונבא לחטא הרביעי). ע"כ. וכ"כ בעל הבאר שבע בספרו צידה לדרך (ויקרא כה, יז). וכ"כ

בספר באורח ישרים (טקסין, ב"מ נח נדפס תרס"ט), וכ"כ בשבילי חיים (שעל החפץ חיים בפתיחה סס"ק מא). ובספר דברי שלום (יודקין, ח"א סי' מה) הוכיח כן מספר מנורת המאור (אבוהב, נר שני כלל ג חלק ב). ג. והערה א. דעת הרמב"ם. ד והערה ב. דעת רש"י. הערה ג. הוכחות מדברי הראשונים ממנין מצוותיהן. ה. ראשונים רבים שמבואר בהם שאונאת דברים היא בכל דבר שמצער את חבירו. ועל כן כן עיקר, משום שהלכה כרוב הפוסקים, וגם דהלכה כדברי הראשונים נגד האחרונים. ובפרט דעסקינן הכא בדין תורה להחמיר. שאלה: מהו גדר איסור התורה של אונאת דברים, האם המצער את רעו בכל סוג צער. או המצער את רעו דוקא בדרך רמאות, כגון שאומר לו, זכור מעשיך הראשונים, שיש צד שכוונתו להוכיחו ולא כדי לצערו, אולם כיון שכוונתו באמת לצערו עובר בלאו. אך המצער את רעו באופן ישיר אינו מכלל לאו זה. [אך בין כה אסור הדבר משום ואהבת לרעך כמוך ומשום והלכת בדרכיו, אלא שלהם יש גדרים הלכתיים ואכ"מ, כגון ראה בשו"ע המדות (ח"א עמ' כ. ובח"ב עמ' מו ועמ' קלז והלאה).]

ראיות לכך שאונאת דברים דרך מרמה ותשובותיהם

א. מפורסם בעולם שכל המצער את חבירו עובר באונאת דברים, ברם באמת דין זה שנוי במחלוקת. ותחילה נראה את הצד השני שאינו ידוע, שאונאת דברים היא רק במצערו דרך עומרה. ועורמה הכוונה שהונה אותו באמירה או במעשה הניתנים לשתי פרשנויות, ותמיד יכול לטעון המאנה שהתכוון לא לצערו וכדלהלן.

והראיות לכך [נכתוב את הראיות, ובסמוך להם את תשובת החולקים] המה, תחילה משום לשון התורה "לא תונו" ולשון אונאה פירושה רמאות וכדמוכח מדיני אונאת ממון (שנתבאר באורך בחו"מ סימן רכז), וכך נקרא האיסור "אונאת דברים", ואם כל צער הוא באיסור זה מדוע התורה קראתו בלשון רמאות, ולא קראתו הכלמה, צער, ביוש וכדומה. [והראשונים דלהלן מפרשים שאומנם המילה אונאה מתפרשת רמאות, אולם גם מתפרשת צער. ומן החדש נביא דבאידרא זוטא (זוהר ח"ג דף רצג ע"ב ד"ה עייניך) מפורש שלומד פסוק זה מלשון מרמה, שמפרש "עיניו כיונים" הם העינים העליונים שנראים ישנים, ולכן לא משתמרים מהם החייבים, ובאמת אינם ישנים, ולכן נאמר על העינים "כיונים" מלשון אונאה, כמו שנאמר לא "תונו" ע"ש.]

גם המשנה (ב"מ נח ע"א) כתבה בזו הלשון, "כשם" אונאה במקח וממכר כך אונאה בדברים. וכ"כ לשון זו הרמב"ם (מכירה פי"ד הי"ב) והטור שו"ע (חו"מ ר"ס רכח), וזאת אחרי שהגמ' הרמב"ם והטוש"ע ביארו קודם לכך את דיני אונאת ממון בהרחבה, וא"כ הלשון "כשם" היינו ששניהם מסוג אחד מסוג הרמאות.

וכך הם כל הדוגמאות המופיעות במקור הדברים בב"מ (דף נח ע"ב) ובדוגמאות שהביאו הרמב"ם (מכירה פי"ח הי"ב והלאה) והטור שו"ע (סי' רכח), דברים שיש להם שתי פרשנויות והוא מתכוין לצער, כגון לשאול מוכר מחיר, כשאינו רוצה לקנות [שמתכסה בכסות הרצון לקנות]. או המבקשים סחורה ושולח אותם למי שאינו מוכרה [שלו כסות עינים שטעה וסבר שהוא מוכרה]. או לשאול דבר חכמה ממי שיודע שאינו יודעה [שסבר שמא הוא יודע]. והכי הוא אף בזכור מעשיך הראשונים, או פה שאכל נבילות יבא וילמד תורה וכדומה [שניתן להבין שכוונתו לדברי חיזוק ותוכחה ולא להעלבה]. ואם כל שמצער את חבירו עובר אלא תונו, מדוע מביאים רק דוגמאות של אונאת דברים ברמאות. [אם כי הראשונים דלהלן שנוכיח מהם שלמדו את הסוגיא בכל סוג צער, ילמדו בזכור מעשיך הראשונים, או פה שאכל וכו' שהם דברים כפשוטם, שאמר לו דברי צער ישירים, ולא שאמר לו דבר בעל שתי משמעויות לדבריו, או דברי תוכחה או עקיצה, וכיון שיפרשו שמדובר להדיא במשנה גם על שמצער את חברו באופן ישיר, הרי מפורש בסוגיא לדרכם שכל שמצער הוי אונאת דברים. ומה ששאר הדוגמאות שם הם בדרך רמאות, יפרשו דקמ"ל חידושא טפי, דאף שאינו כ"כ מצערו, שהרי ניתן לפרשו שאינו עוקצו, אפילו הכי הוי איסור תורה.]

והכי מבואר בב"מ (נח ע"ב) בסוגיא דאונאת דברים שכתבה הגמ', אל יתלה עיניו על המקח בשעה שאין לו דמים, שהרי הדבר מסור ללב, וכל דבר המסור ללב, נאמר בו ויראת מאלהיך. ע"כ. והוא סיום הפסוק דלא תונו, ואם האונאה היא בכל צער, מדוע סיימה התורה בויראת שהוא מסור ללב, והרי גם באינו מסור ללב הדברים אמורים? ועל כרחך כאמור. [ושאר הראשונים ידחקו לשיטתם שישנם שני סוגי אונאה, האחת ישירה והאחת בעורמה, ורק על השנית הזהירה תורה בויראת.]

וכך הוא בהמשך הגמ' (שם) א"ר יוחנן משום רשב"י, גדול אונאת דברים מאונאת ממון, שזה נאמר בו ויראת מאלהיך וזה לא נאמר בו. וכאמור לעיל ביארה הגמ' שמילות הפסוק הנ"ל "ויראת מאלהיך" נאמרות על דברים התלויים בלב. ואם אונאת דברים היא כל שמצערו, אף בדברים שאינם תלויים בלב, כיצד הגמ' אומרת גדול הנאמר באונאת דברים, וזה אינו נכון אלא בסוג מסויים של אונאת דברים, ולא בכל אונאת דברים. [ושאר הראשונים ידחקו כאמור, שזה מדבר רק על אונאה בעורמה. וגם לאידך גיסא ראיה להם מהמשך הסוגיא שם, שמדברת גם בהלבנת פנים ובמכנה שם לחבירו וכדו', הרי שכל אלו המה אונאה אף שהם ישירים. והצד הראשון יפרשו שאין הכוונה בהם לדין

אונאת דברים, אלא שהסוגיא עוסקת גם בדברים הדומים לאונאת דברים, באיסור לצער את חבירו.]

הכותבים כן להדיא

ב. הכי כתב להדיא דאונאת דברים היא רק בדרך מרמה רבנו שלמה אסתרוק בפירושו כת"י והוא מן הראשונים (העתיק דבריו מכת"י הרחיד"א בנחל קדומים סוף קדושים אות ל, ומציאה זו הביאה הגרי"ח סופר בספרו טל חיים סי' יז, ושהרחיד"א גופיה בנחל קדומים (פרשת בא אות א) כתב שהוא היה בזמן הריטב"א והר"ן בשנת קי"ט לאלף הששי) שעל דברי רש"י שם באיסור אונאת גרים שכתב לא תונו, אונאת דברים. לא תאמר לו אמש היית עובד ע"ז ועכשיו אתה בה ללמוד תורה שנתנה מפי הגבורה. עכ"ל. כתב לפרשו וז"ל, אין כוונתו שיאמר לו דרך בזיון, כי אין זה בכלל הונאה, רק ביזוי והקנטה. אבל הכוונה שלא תאמר בשפת חלקות, כמה נאים מעשיך ואשריך שאמש היית עובד ע"ז, ועתה באת לחסות תחת כנפי השכינה והוא חושב שכוונתך רצויה לכבדו ולהגדילו, אבל כוונתך להזכירו מעשיו הראשונים הרעים, ואין הונאה גדולה מזו. עכ"ל. הנה להדיא שאונאת דברים היא דוקא במרמה ולא בביזוי באופן ישיר. [ואולם אודות דעת רש"י ראה להלן.]

והכי פשיטא ליה בשו"ת מהר"י באסן (סי' כה ד"ה אבל התימה) וז"ל, שאונאת דברים הם דברים המסורים ללב, שאין בני אדם מכירין מתוך הדברים אם כוונתו לעקל או לעקלקלות... ולכן נקרא אונאה שהוא מאנה אותו, שאינו מביישו בפירוש שיכול לפרש דבריו בענין אחר, כמו שיאמר שאע"פ שעשה מעשים רעים בראשונה עתה שב, וכיוצא בזה וכו'. אם אמר [המאנה] הדברים ברורים שהבינו אותם השומעים, אם כן אין זה בכלל לא תונו, שהרי ברור מלל וביישו בפרהסיא. עכ"ל. הרי שהוכיח כן כאמור מהלשון "אונאה" שהיא כאונאת ממון שהיא רמאות בממון, ועוד הוכיח כן שם מדברי רש"י ב"מ שכתב "כל", וכדלהלן.

והכי דעת הכנסת הגדולה (חו"מ סי' רכח בהגהות הטור ס"ק ד, ואנו פותחים את מקורותיו ומבארים אותו) שהיה פשוט לו שאונאת דברים היא בדרך מרמה, ועל כן הוקשה לו על הדוגמאות של המשנה, זכור מעשיך וכו' ובבאו יסורין עליו, שאינם אונאה, אלא חירופים וגידופים? ושמצא שיישב זאת הקרבן אהרן (על ספרא ויקרא בהר פ"ד אות ב) שאונאה היא רק בדרך רמאות, ומפרש את כל הדוגמאות שם למה הם רמאות. [ואומנם כן הוא כתב עוד בפרשת קדושים (פ"ח אות ב), לגבי אונאת דברים בגר בדרך האמורה שיש משמעות כפולה לאומרו "אמש היית עובד ע"ז ועתה נכנסת תחת כנפי השכינה", שנראה שמשבחו או שאומר לו ההפרש שיש לו עתה ממה שהיה, ואולם כוונתו באמת

לזכור לו מעשיו הראשונים, וזו האונאה. שאם אומר לו בפירוש, זה חטא גמור, ולא יקרא אונאה. אלא ששוב העלה אפשרות אחרת בלשון "ואם תרצה לומר", שאונאה היא כל צער, ושלדרך זו פירוש הספרא הוא בתמיה, איך יתכן שאמש היית עובד ע"ז וכו'. ע"כ.] ועוד ציין הכנה"ג שעמד על כך גם בעל אהבת עולם (דף עו) [ואת"י, אולם הובא תוכנו בשלחן המלך (ואיהו ציין שדבריו הם בדף י' ע"ד) שבסמוך, ששם פירש את כל דוגמאות המשנה בדרכי רמאות]. ושכ"כ בשו"ת משפטי שמואל (סימן קיט ד"ה ונבא לחטא הרביעי). ע"כ. [ברם המשפטי שמואל אף דס"ל הכי, מ"מ נקט זאת לחומרא, משום דאף דהפסוק לא תונו והגמ' ב"מ הנ"ל, שאונאת דברים היא בדרך מרמה, פשיטא דהיינו להשמיענו חידוש, שאפילו בדרך עורמה, הוי אונאת דברים, שאף שיש לטעון שכוונתו לטובה ,אסרה תורה. קל וחומר כשמחרפו בפה מלא, דהוי אונאת דברים. אולם דבריו הם נגד כל הני אשלי דלעיל ודלהלן, דס"ל שאינו עובר באונאת דברים כשאינו במרמה, וכמו שהקשה המהר"י באסן (ס"ס כה הנ"ל) על המרדכי, מדוע כתב שלוקה על אונאת דברים, שאם ציער אותו בפירוש לא עבר על אונאת דברים, ואם ציער אותו בעורמה מנין לנו שכוונתו באמת לצערו שנוכל להלקותו. ע"כ. וכן מבואר בעוד אחרונים הנ"ל ודלהלן, שהקשו מדוע יש אונאה באומר לו זכור מעשיך, והרי אינו דרך מרמה, ואילו לדעת המשפטי שמואל יש בזה אונאה בתורת ק"ו.]

וכ"כ בספר שלחן המלך (על הרמב"ם מכירה פי"ד הי"ב ד"ה ובר מין דין) והביא את סיעת האחרונים הנ"ל, ועוד הוסיף שכ"כ העין יוסף (ב"מ שם) ועל כן תמה תמה קרא על החק"ל (ח"ג יו"ד סי' פ דף לא ע"ג) במי שנדר לש"ץ בעלייתו לס"ת כמנהגם, ולא שילם, ונשבע הש"ץ שלא יעשה לו מי שברך, שעבר הש"ץ על לא תונו, לפי שיש אונאה אף בלא דיבור. ע"כ. דזה אינו, כיון שאינו בדרך מרמה, ועע"ש שהביא מעט ראיות חדשות.

והכי מבואר שלמד גם האור החיים (ויקרא כה סוף יז) שחידש שאף שאין אונאה בקרקעות, מ"מ המאנה בהם עובר על אונאת דברים שבאיסור אונאת דברים "נכלל כל מין אונאה כי גם המאנה חברו לרמותו בדברי שקר הוא מאנהו" ולכן כאן ששיקר במחיר הוא בכלל אונאת דברים. עכ"ד. הנה שלמד שאונאת דברים היא בדרך שקר ומרמה.

והכי משמע שלמד גם הב"ח בהלכות כיבוד אב ואם (יו"ד סי' רמא ס"ק ו) וז"ל, ולא על ההכאה וכו'. פירוש דבהכאה ובקללה יש בו לאו לשאר בני אדם, אלא שנוסף עוד לאו באביו. אבל המבזה בדברים בפירוש או ברמיזה, שאין בו לאו לשאר אדם, דלאו דלא תונו (ויקרא כה, יז) דוקא באונאת דברים, כגון אם היה בעל תשובה וכו' כדאיתא פרק הזהב (ב"מ נח ע"ב) אבל המבזה בדברים כענין שאמר (משלי ל, יז) עין תלעג לאב ותבוז

ליקהת אם, פירוש לקיבוץ קמטים שבפניה וכיוצא, אין בו אזהרה, ולא הקפידה התורה עליו לשאר בני אדם, וכל שכן ברמיזה בעלמא. אבל באביו ואמו הקפידה והרי הוא בכלל ארור מקלה וכו'. עכ"ל. ונראה שכוונתו כאמור, שאונאת דברים היא בדרך מרמה, ולא כשאומרה בפירוש, או כשאומרה ברמז אך העקיצה ברורה, ולכן המבזה בפירוש על קמטי זקנתה, אינו בלאו זה. [והכי למד בב"ח בספר נורא תהילות (כדורי, פ"ב הע' 30). שוב ראיתי בספר לרעך כמוך חלק אונאת דברים בקונ' הביאורים שבסוף הספר סי' א אות ד שלמד בב"ח דמיירי בצער קטן, ולכן אין בזה איסור, ושם מכתב מא מהגר"ח קנייבסקי שאלו מהי הבנת בב"ח, הרי הוא בודאי מצערה ומביישה. והשיבו, מיירי כשאינה מתביישת. עכ"ל. ואחר המחילה אין דבריהם נראים וכמבואר.]

וכ"כ בספר אורח ישרים (טקסין, ב"מ נח נדפס תרס"ט), שאונאת דברים היא שמחרפו בדרך עורמה, כדמוכח מהלשון אונאה, שאם היה מחרפו בפירוש, מהו הלשון אונאה. ושלכך הגמ' אמרה שהדבר מסור ללב, כנאמר ויראת מאלהיך. ע"כ. והובא בספר דף על דף (ב"מ נח ע"ב).

ובספר דברי שלום (יודקין, ח"א סי' מה) הביא שכ"כ בעל הבאר שבע בספרו צידה לדרך (ויקרא כה, יז) שהיה פשוט לו שאונאת דברים היא דרך מרמה, ועל כן הוקשתה לו המשנה זכור מעשיך הראשונים, שהם דברי חירופים ולא אונאת דברים. ולכן מבאר שאומר לו כן בדרך תוכחת מוסר, זכור מעשיך שלא תשוב לעשותם. או שאומר לו כן דרך שבח על שעזבם ואינו עושה כן עוד, ואולם כוונתו לצערו. וסיים "כן נראה לי".

ועוד הביא שכן מוכח במנורת המאור (אבוהב, נר שני כלל ג חלק ב) שכלל ג' כולו נסוב על אונאת דברים (כפי שהיא כותרת כלל ג' "החלק הראשון בדברי חנופה החלק השני באונאת דברים") ושם בחלק א' עסוק בגניבת דעת, ובחלק ב' עוסק באונאת דברים דידן, ופתחו בזה"ל, יש דברים אחרים [מהגניבת דעת דלעיל בחלק הקודם בארוכה] אשר הם נכללים באונאת דברים, לפי שהם המסורים ללב שיכול המדבר להטעות לבני אדם ולומר שאין כוונתו להקלות חבירו, ודעתו לקלותו ולשבר לבו וכו'. הנה שדוקא בדרך רמאות אמורים הדברים. וכך מסיים שם במעשה דיומא (עא ע"א) ששמעיה ואבטליון נפרדו מהכה"ג בלשון יבא בן אהרן לשלם, והוא בכעסו השיבם יבואו בני עממין לשלום, לגנותם בהם בני גרים, ומבאר שבאמת זה שבח שהם בני גרים, ואולם או התכוון לגנאי ע"ש, הרי שטרח לבאר שהיה כאן צער דרך מרמה. [ועוד הוסיף שכ"כ הספורנו (ויקרא כה יז) דגניבת דעת הוי בכלל אונאת דברים. ברם לא הבנתי ראיה זו, הן לכו"ע לצער ברמאות

הוי אונאת דברים, וכל הדיון האם רק דרך רמאות הוי אונאת דברים.] ושמאידך עומדים הרמב"ם בספר המצוות (ל"ת רנא) והחינוך (מצוה שלח) דלהלן. ע"כ, ועע"ש בהרחבה. וכ"כ הרה"ג משה קאופמן בשבילי חיים (שעל החפץ חיים בפתיחה סס"ק מא) שאונאת דברים וממון בלשון אחד השתמשה התורה "אונאה", ששניהם נעשים דרך ערמה והטעיה, וכדמוכח מהברייתא שהוא דבר המסור ללב. וסיים שדבר זה התבאר לו אחר עיון רב בסוגיא, רק שקיצר שם בדבריו ביותר.

רמב"ם

ג. והכי מבואר ברמב"ם בפירוש המשניות (ב"מ פ"ד מ"י תרגום הגר"י קאפח) וז"ל, דע שאונאת דברים נאמר גם בה פסוק מיוחד, והוא אמרו ולא תונו איש את עמיתו ויראת מאלהיך. והחמיר בה יותר מאונאת ממון, כמו שאתה רואה שהזהיר והפחיד עליה. [היינו שהפסוק הפחיד בכותבו "ויראת". הרי טעם אחד שבפסוק נאמר "ויראת" משום עצם חומרת אונאת דברים (וכ"כ הגמ' בב"מ שם שמכאן שדברים חמור ממון שבזה נאמר ויראת מאלהיך), "ועוד" טעם שנתווספה כאן האזהרה ויראת...] ועוד שהאדם יכול לעשותה בתחבולה, כגון שעומד על המחיר והוא אינו קונה, ואומר אין דעתי אלא לקנות. או שיציע לאדם שאינו מלומד, דבר חכמה, ויאמר לו הסבר לי דבר זה כדי לביישו, ויאמר אני חשבתי שהוא מאנשי החכמה. או שיספר ספור ויכלול בו מגרעות איזה אדם ומומיו, ויאמר אני לא נתכוונתי למה שחשבתם. לפיכך אמר ויראת מאלהיך היודע כוונותיך ומחשבותיך. וזהו ענין אמרם כל דבר שהוא מסור ללב נאמר בו ויראת מאלהיך. ולפי ענין זה תמצא בתורה כל מקום שאמר ויראת מאלהיך, הוא דבר שלא יוכלו דייני בשר ודם לשפוט בו. עכ"ל. הנה שמבאר שאונאת דברים היא בדרך מרמה בדברים התלויים בלב דוקא. וכמובן שמתחזקים הדברים שבעתים עם האמור לעיל, שכל הדוגמאות של הרמב"ם באונאת דברים (מכירה פי"ד הי"ב והלאה) הם רמאויות בדברים. ועם לשונו (פי"ד הי"ב) כשם שהונייה במקח וממכר, כך יש הונייה בדברים. אולם המאירי (ב"מ נח ע"ב) אחר שהעתיק את הרמב"ם בפירוש המשניות הנ"ל, כותב שאונאת דברים היא שמביישו, ונביאו להלן בעז"ה. הרי לנו שלא ראה ראיה מדברי הרמב"ם הנ"ל בפירוש המשניות. ושוב בינותי שכן יש להוכיח מלשון פירוש המשניות הנ"ל, דכתב "ועוד שהאדם יכול לעשותה בתחבולה" וכו', ומדכתב "יכול", מבואר שגם יכול לעבור על אונאת דברים שלא בתחבולה. וצריך לראות בתרגומים האחרים האם מילה זו בדוקא, גם עיין כאן בהערה עוד ראיות בדברי הרמב"ם, כך שאין הכרח בדעת הרמב"ם (א). הערה א:

ראיות נוספות בדעת הרמב"ם

ואין לסתור זאת מדברי הרמב"ם (תשובה פ"ז ה"ח) דכתב וז"ל, וחטא גמור הוא לומר לבעל תשובה זכור מעשיך הראשונים, או להזכירן לפניו כדי לביישו, או להזכיר דברים ועניינים הדומין להם כדי להזכירו מה עשה, הכל אסור ומוזהר עליו בכלל הוניית דברים שהזהירה תורה עליה, שנאמר ולא תונו איש את עמיתו. עכ"ל. דאף שמבואר שלבייש אסור, הרי מדובר שמביישו בצורה שיש לו כסות עינים, שמזכיר לפניו כאילו לא כיון לביישו אך כוונתו לביישו, והרי זו רמאות דברים, וכן הוא המשך דבריו. ואף שיישבנו שאין לסתור זאת מכאן, ברם פשטות דבריו כאן היא שאונאת דברים היא בכל דבר צער, וכן הוא בראיות שיובאו בהמשך, אף שדחקנו אותם, ברם פשט הדברים הם שאונאת דברים היא בכל צער וכדלהלן.

וכן אין לסתור זאת מספר המצוות (ל"ת רנא) שכתב בביאור לאו דלא תונו וז"ל, והוא שנאמר לו מאמרים יכאיבוהו ויכעיסוהו ולא יוכל לעמוד מפני שיתבייש מהם. ע"כ. ופשטות הדברים שכל בושה בכלל ולא רק בדרך מרמה. אולם הנה ממשיך לפרש את דברי הגמ' וז"ל, כמו שתזכור לו פעולות נערותו ועשה תשובה מהם, ותאמר לו תודה לאל שהעתיקך מן הדבר הפלוני אל זה העניין הטוב, וכמו זה ההתלהלה במומין המכאבין. עכ"ל. הנה שמפרש על מי שבאמת אומר לו דברי חיזוק ומה איסור יש בזה, וגם מדמסיים "וכמו ההתלהלה" והיינו לשון הפסוק במשלי (כו, יח) כמתלהלה היורה זיקים חיצים מוות, היינו שמרמהו בדבריו ומכאיבו [וכדאיתא במדרש משלי (שם) אמר ר' אלעזר בר' שמעון, כל מי שהוא יושב ומרמה את חבירו בדברים קשים כאלו זורק לו חצים ומות. והכי הוא באלשיך (שם פסוק יח) כמתלהלה כנלאה ובלתי מתחזק לריב, כי אם מורה שצר לו, וכלאחר יד מדבר דברים רעים, ועע"ש בהמשך, וכ"כ גם לעיל (פסוק יז ד"ה בי יהיה) והכי הוא במלבי"ם (שם) כמהתל בחבירו. ואף שיש שם פירושים אחרים, זו נראית כוונת הרמב"ם כאן שהפירושים האחרים אינם עולים בדבריו כאן.] ועל כן נראה שגם ברישא כוונתו בדרך האמורה, אלא שקיצר.

עוד כתב הרמב"ם בשו"ת (בלאו סי' תמח) והיא תשובה לרבנו עובדיה הגר, שהתווכח עם רבו האם הישמעאלים עובדי ע"ז, ובלהט הוויכוח הכלימו רבו וקראו ענה כסיל כאיולתו. והשיבו הרמב"ם שהצדק עמו שאינם עוע"ז וז"ל, ואשר השיבך רבך שלא כהוגן, והעציבך והכלימך וקראך כסיל, עבירה גדולה בידו, וחטא גדול חטא, וקרוב בעיני ששוגג הוא, וראוי לו לבקש ממך מחילה, אף על פי שאתה תלמידו, ואחר כך יצום ויזעק ויתפלל ויכנע, אולי יתכפר לו וימחול לו האל יתעלה, וכי שכור היה זה [ולא

ידע] שבשלשים וששה מקומות הזהירה תורה על הגר, ואיה דבר וגר לא תונה, והיא אונאת דברים וכו'. עכ"ל. הנה על שקראו "כסיל" מחשיב זאת הרמב"ם אונאת דברים, הרי שבכל צער הוי אונאת דברים. ברם גם זאת ניתן להשיב, שהרי מדובר ברב שהכלים לתלמידו דרך תוכחה, וא"כ שפיר הוי אונאה, כדין המשנה דידן (ב"מ נח ע"ב) זכור מעשיך הראשונים, ובגר זכור מעשה אבותיך, שנתבאר לעיל שלדרך זו פירושם שהוא מכסה עצמו בכסות התוכחה ואינו ביזוי ישיר.

מהלכות תוכחה

ובתחילה סברנו להוכיח עוד הכי מדברי הרמב"ם בהלכות דעות (פ"ו ה"ח) שכתב וז"ל, המוכיח את חבירו תחלה לא ידבר לו קשות עד שיכלימנו, שנאמר ולא תשא עליו חטא. כך אמרו חכמים, יכול אתה מוכיחו ופניו משתנות, ת"ל ולא תשא עליו חטא. מכאן שאסור לאדם להכלים את ישראל, וכל שכן ברבים וכו'. עכ"ל. הנה שהמקור לאיסור לבייש את חבירו, הוא מאזהרת התורה שכשמוכיחו לא ישתנו פניו, ואי יש איסור תורה מיוחד לכך מלא תונו, למה לו להביא איסור ביוש, דיוק מתוך התורה, ולא פסוק אחר מפורש מלא תונו. והכי הוא לו בספר המצוות (לאוין שג) וז"ל, שהזהירנו שלא לבייש קצתנו לקצתנו. וזה העון אשר יקראו אותו [חז"ל באבות פ"ג מי"א ועוד] מלבין פני חבירו ברבים. והאזהרה שבאה בזה הוא אמרו [ומנאה הרמב"ם לעיל (עשה רה)] הוכח תוכיח את עמיתך ולא תשא עליו חטא וכו'. עכ"ל. ומדוע לו לבאר את מקור מאמר חז"ל המלבין פני חבירו ברבים אין לו חלק, משום לא תשא, ולא מפסוק מפורש משום לא תונו. אין זאת אלא משום שלא תונו הוא על צער דרך מרמה, וכאן עסוק הרמב"ם במבייש חברו ולא בדרך מרמה, ולכן לא יכל להביא את לא תונו.

חילוקים בין לא תשא עליו חטא ללא תונו

ברם באמת אי משום הא לא איריא, שיש שני חילוקים בין אונאת דברים ללא תשא שאונאה היא לצער, או לבייש ללא הלבנת פניו, ואילו לא תשא היינו לבייש את רעו עד שמלבינים פניו מחמת הבושה. וצער ובושה הם שני דברים, דאף שבכל בושה יש צער, ברם לא בכל צער יש בושה, כגון המרגיז את חבירו, פעמים רבות אין כאן בושה רק צער. ואף בבושה מחולק בין דרגת הבושה, האם הלבינו פניו, וכיון שעסוק הוא באיסור לבייש, הביא לכך את הפסוק העוסק באיסור ביוש את לא תשא. [ויסוד זה שלא תשא הוא בבושה גדולה כשמלבינים פניו, מבואר מלשונות הרמב"ם הנ"ל בלא תשא,

וכן מפורש בחינוך (מצוה רמ) שלא לבייש אדם מישראל מדכתיב לא תשא בתוכחה וכתב וז"ל, שורש המצוה ידוע, לפי שהבושת צער גדול לבריות, אין גדול ממנו, ועל

כן מנענו האל מלצער בריותיו כל כך, כי אפשר לתוכחה ביחוד ולא יתבייש החוטא כל כך. עכ"ל. הנה מפורש שבושה היא צער גדול יותר מצער רגיל ועל כך הזהירה כאן התורה. (אלא דלפום ריהטא עוד לחינוך דרך אחרת כאן, שלאו זה הוא דוקא במביישו ברבים, כאשר פתח, וגם סיים, ע"ש).

אולם בושה מועטת היא בלא תונו כמבואר ברמב"ם (תשובה פ"ז ה"ח) וז"ל, וחטא גמור הוא לומר לבעל תשובה זכור מעשיך הראשונים, או להזכירן לפניו כדי לביישו, או להזכיר דברים ועניינים הדומין להם כדי להזכירו מה עשה, הכל אסור ומוזהר עליו בכלל הוניית דברים שהזהירה תורה עליה, שנאמר ולא תונו איש את עמיתו. עכ"ל. הנה שאף בושה היא משום לא תונו. והכי הוא לו בפירוש המשניות (ב"מ פ"ד מ"י) וז"ל, או שיציע לאדם שאינו מלומד דבר חכמה ויאמר לו הסבר לי דבר זה כדי לביישו, ויאמר אני חשבתי שהוא מאנשי החכמה. עכ"ל. הנה שבושה היא בלא תונו, היינו מפני שלא תונו הוא לצער, וכל שמבייש יש בזה לא תונו, שכל בושה כוללת שציער אותו, אך אם הרבה את הבושה עד שכספו פניו, אה"נ יש בזה גם לא תשא עליו חטא, ומה שלא הוזכר כאן לא תשא, כי אין זה מעניינו של הרמב"ם כאן שעסוק בדיני אונאת דברים ודין לא תשא נתבאר בשערו ובמקומו.

וכן מבואר החילוק בין צער לבושה בספר אורח מישרים (רפ"ה דיני "שלא יבייש") שכתב בזה"ל, אונאת דברים הוא איסור לאו, שנאמר ולא תונו איש את עמתו, ואם מלבין פניו, עובר עוד בלאו אחר שנאמר ולא תשא עליו חטא. עכ"ל. הנה שמחלק בין לצער רעו שהוא בלא תונו לבין לביישו שהוא בלא תשא. והכי מבואר בחפץ חיים (בפתיחה לאוין יד) שאחר שבלאו י"ג דלא תונו, ביאר שהוא כל המבזה או מגנה חבירו, כתב בלאו י"ד בזה"ל, ואם גינהו כל כך בדברים הנ"ל וכיוצא בהם, בפניו ובפני אחרים עד שנשתנה פניו על ידי זה, עובר גם כן על לאו דלא תשא עליו חטא, שהזהירה התורה בזה שלא לבייש את חבירו ישראל אפילו במקום התוכחה ובינו לבין עצמו, דהיינו שלא לדבר אתו קשות עד שיכלימנו. עכ"ל.]

כשכוונתו לסיבה ולא לצערו האם עובר בלא תונו

זאת ועוד י"ל דלא תונו אין בעת תוכחה, כיון שכוונתו להוכיחו ולא כדי לצערו, ורק כשמתכוון לצער זו אונאת דברים, וכדמוכח מהשואל למחיר ולא קנה, שאין בזה אונאת דברים, אף שיש צער למוכר כשאינו קונה, ומשום צער זה נאסר (חו"מ סי' רכח ס"ד) לשאול מחיר כשאינו מתכוין לקנות, משום אונאת דברים, חזינן דכל שאינו מתכוין לצערו ויש לו סיבה, אף שרעו מצטער אין בזה אונאת דברים, והכי מוכח ברמב"ם

בפירוש המשניות (ב"מ פ"ד ה"י) ובהלכות תשובה (פ"ז ה"ח) וברשב"ץ (בפירושו לאבות פ"ג מי"א המלבין פני חבירו) ועמדנו על כך בתשובה (להלן סימן ד) קחנו משם האם כשכוונתו לסיבה ולא לצערו אסור.

רש"י

בהשקפה ראשונה נראה מדברי רש"י על התורה (ויקרא כה, יז) שאונאת דברים היא כל צער, שהנה כתב על פסוק דידן וז"ל, כאן הזהיר על אונאת דברים, שלא יקניט איש את חברו ולא ישיאנו עצה שאינה הוגנת לו לפי דרכו והנאתו של יועץ. ואם תאמר, מי יודע אם נתכוונתי לרעה, לכך נאמר ויראת מאלהיך, היודע מחשבות הוא יודע. כל דבר המסור ללב, שאין מכיר אלא מי שהמחשבה בלבו, נאמר בו ויראת מאלהיך. עכ"ל. ופשט דבריו שאונאת דברים כוללת שני חלקים, הראשון לצער חבירו, והשני ליעצו עצה שאינה הוגנת לו. ברם צריך ביאור, מנין הוסיף רש"י הוספה זו ליעץ עצה שאינה הוגנת לו, ולא מצינו בחז"ל שביארו כן. והכי הגאון הרי"ח סופר שליט"א במקבציאל (ח"ט עמ' מא) עמד משתומם מנין מקור דברי רש"י הנ"ל, ושלא מצא בכל הספרים מי שמבארו.

שוב ראיתי שמקורו מספרא (בהר רפ"ד) אחר שכתובים שם דוגמאות של אונאת דברים כאשר הם לפנינו בב"מ הנ"ל, מסיים הספרא, ואם תאמר עיצה טובה אני מוסר לו, והרי הדבר מסור ללב, נאמר בו ויראת מאלהיך וכו'. והרי מכאן לקח רש"י את התוכן ושילב בדבריו. וא"כ אדרבה דברי הספרא ורש"י עולים עם הדרך האמורה, שעל הדוגמאות של זכור מעשיך הראשונים וכדו', שמא תאמר עצה טובה אני נותן לו, שהרי אני מחזקו ומוכיחו ולא "עוקץ" אותו, תלמוד לומר ויראת מאלהיך. ולפי"ז פירוש דברי רש"י הם שלא יקניט איש את חברו [על ידי ש..] ולא ישיאנו עצה שאינה הוגנת לו לפי דרכו והנאתו של יועץ. או ש"לפי דרכו והנאתו של יועץ" חוזר על שניהם, גם על שלא יקניט, וגם על ליעצו, ששניהם אסורים כשהם "להנאתו". וא"כ אדרבה ברש"י והספרא מבואר שאונאת דברים היא במרמה. ברם אינו מוכרח.

עוד כתב רש"י (ישעיה פט, כו) על הפסוק והאכלתי את מוניך את בשרם, שפירוש מוניך הוא מלשון אונאה, דהיינו שה' יעניש את המאנים את עם ישראל, ורש"י שם פירש וז"ל, מוניך ל' אל תונו, אונאת דברים המקנתרים אותך בגידופיהם. עכ"ל. הנה שמפרש שאונאת דברים הם דברי גידופים וקנתורים, ולא עקיצות בעורמה. וראה עוד ברש"י (שמות כב, כ ויובא בסמוך) שמציין לפסוק זה. אולם אף שכן עולה מבין ריסי עיניו, מ"מ סוף סוף אינו עסוק בגדרי הלכות אונאת דברים, אלא בפירוש המילה מוניך, וכל דחזינן

הכא שיש שני פירושים למילה אונאה. או דמהטעם שאינו עסוק בגדרי אונאת דברים כולי האי לא דק, ושמא חיזוק לכך היא העובדה שרש"י נקט את הפסוק אל תונו, והוא נאמר על אונאת ממון, והיה לו להביא את הפסוק, לא תונו, הנאמר על אונאת דברים שבה הוא עסוק. (ברם באמת אי דיוק זה בהבאת הפסוק מצויה בסוגיא זו בראשונים רבים עד מאוד, ואכ"מ). ומ"מ פשט הדברים הוא כרישא, וראה להלן שכן פירשו להדיא האורחות חיים (ח"א סוף ברכות סי' עד) ורבנו יונה (ש"ג סי' כד) פסוק זה שמוניך הוא מלשון צער.

והכי חזינן ברש"י על התורה (שמות כב, כ) על הפסוק וגר לא תונו ולא תלחצנו כי גרים הייתם דמפרש רש"י, באונאת דברים, כמו והאכלתי את מוניך. "כי גרים הייתם", אם הוניתו, אף הוא יכול להונותך ולומר לך אף אתה מגרים באת, מום שבך אל תאמר לחברך. עכ"ל. ומסיום דבריו מבואר שאונאה היא אמירת "מום שבו", דהיינו שמצערו באופן ישיר ולא בעורמה.

וע"ע לעיל (ריש אות ב) דפשיט"ל לרבינו שלמה אסתרוק, בדברי רש"י דדוקא בדרך מרמה הוי אונאת דברים. ויש לעמוד על כך מכל הנזכר. ובספר טל חיים (סופר, סי' יז) העיר על דבריו מדברי רש"י (שמות כב, ב) הנ"ל ועע"ש.

לשם מה נמנו שני לאוין לא תונו ולא תשא

עוד עלה במחשבה לומר שבדרך זו מובן מדוע מנו מוני המצוות גם את מצות הוכח תוכיח, וגם את לא תשא עליו חטא, ובנוסף מנו בלאו בפני עצמו (לאוין רנא) שלא יונה בדברים. שהנה כל מוני המצוות, מנו במניינם שתי מצוות נפרדות הוכח תוכיח, ואת לא תשא עליו חטא [דהכי הוא בבה"ג (מצוות סא, צה) רס"ג (כח, נו) רבנו אליהו הזקן (קצה, צג) רבנו יצחק אלברגלוני (עג, קיז) רבנו שלמה ן' גבירול (נו, לה) יראים (רכג, קצה) רמב"ם (רה, שג) סמ"ג (יא, ו) רבנו עזרא מגרוניא (לה, תקנה) ספר הבתים (רו, שג) מאמר השכל (טז, שצ) החינוך (רלט, רמ) סמ"ק (קיג, קכז) זוהר הרקיע (מד, מג, נלקטו בספר מנין המצות ח"ב עמ' תעו)] וכמעט כולם מנו בעוד לאו נפרד את לא תונו [דהכי הוא בבה"ג (קכו), רס"ג (פה), רבנו אליהו הזקן (רא), רבנו יצחק אלברגלוני (קד) יראים (קפ) רמב"ם (רנא) סמ"ג (קעא) ספר הבתים (רכז) מאמר השכל (קפד) חינוך (שלח) סמ"ק (קכג) זוהר הרקיע (מב, נלקטו בספר מנין המצוות ח"ב עמ' תצב). מלבד רבנו שלמה ן' גבירול ורבנו עזרא מגרוניא, וראה בסמוך בשיטתם.] ולכאורה זה מוכיח משום שהן לאוין שונים, זה לצער את חבירו, וזה לצער את חבירו בדרך רמאות, ולכן נמנות במצוות נפרדות לא תשא ולא תונו וכאמור.

אולם זה אינו, לפי שלא תשא הוא איסור לביישו, ולא תונו הוא איסור לצערו, ואם כן לא תשא הוא לאו המוסיף על לא תונו. וכאשר נתבאר יסוד זה לעיל (הערה א).

גם יש לחלק, שלא תונו מותר כשאינו מתכוין לצערו, כדין השואל למחיר מוצר כשבדעתו לקנותו אם יתאים לו המחיר, ולבסוף לא קנה, אף שמצטער המוכר מותר, אף שמשום צער זה אסור לשאול מחיר כשאינו חפץ לקנות וככתוב במשנה (ב"מ נח ע"ב), והחילוק הינו בין אם מתכוין לאיזו סיבה אחרת או לאו, לא כן לא תשא שאף שכוונתו להוכיחו ולא לביישו, מ"מ אסור הדבר. וכדלעיל (הערה א).

ועוד יש לדחות זאת, דשמא ס"ל כדעת רבנו יונה בשערי תשובה (ש"ג סי' נט, עב) שהפסוק לא תשא עליו חטא, הוא המשך להוכח תוכיח, שאם לא תוכיח את עובר העבירה, יש עליך חטא על שלא הוכחת אותו ולא פעלת להחזירו בתשובה, וכפירוש זה מבואר בתרגום אונקלוס (שם) ובפירוש הן' עזרא והרמב"ן (שם), ולדרך זו יש במצות הוכיח תוכיח עשה ולא תעשה, ועל כן נימא דהני אשלי רברבי מנו לא תשא בלאו נפרד שהוא לאו על מי שלא מוכיח את חבירו, ואינו קשור למצער את חבירו, ועל המצער יש לאו אחר דלא תונו, ולכן גם מנו לא תשא בנוסף להוכח תוכיח שזה עשה וזה ל"ת.

גם יש להשיב מעוד פנים שאין זה מוכרח, כיון שיתכן לומר דס"ל לשאר מוני המצוות אחרת מהרמב"ם הנ"ל בלאו דלא תשא עליו חטא, דאומנם כאמור הרמב"ם יליף מכאן לאו לכל המבייש את חבירו, מ"מ בהם נימא דס"ל שהוא לאו מיוחד למוכיח שלא יבייש בשעת התוכחה דוקא, ולא לומדים מכאן איסור לצער את חבירו סתם שלא בעת תוכחה, ראה להגאון רבנו ירוחם פערלא ברס"ג שבההדרתו (עשה כח ולאו נו) דהוכיח דהכי ס"ל לרס"ג ועע"ש.

ולאידך גיסא נראה להוכיח דאונאת דברים היא כל צער, ממנין המצוות של רבנו שלמה ן' גבירול ורבנו עזרא מגרוניא, ששניהם מנו עשה דהוכח תוכיח, ובלאו נפרד את המשך הפסוק לא תשא (רבנו שלמה במצוות נו, לה, ורבנו עזרא מצוות לה, תקנה) דהיינו שלומדים שלא תשא הוא שאסור לצער את חבירו. ולא מנו כלל לאו דאונאת דברים. והרי זה לכאורה מכריח שלומדים שאונאת דברים היא איסור לצער את חבירו, ולכן לא מנו זאת בלאו נפרד, לפי שהיא כלולה בלאו דלא תשא עליו חטא. [וקשה עד מאוד להשיב, שגם הם לומדים כדעת הרס"ג דלעיל, שלא תשא עליו חטא הוא לאו מיוחד למוכיח שלא יצערו, ולא לגבי לצער אחרים, שא"כ ימצא שאין לשיטתם איסור לצער את חבירו.]

ברם בספר מנין המצוות (ח"ב עמ' תעו) ביארו את דבר השמטתם לאו דאונאת דברים בדרך אחרת, משום דס"ל דלאו דאונאת דברים כלול בלאו דאונאת ממון, דהכי עביד רבנו שלמה ן' גבירול (לאוין לד) וז"ל, ולא תונה עמיתך במקח וממכרים, וכן רבנו עזרא מגרוניא (מצוה תק) וז"ל, ושלא יאנה במקח וממכר. ולדרכו אין ראיה. ברם הדבר צריך תלמוד, למה שיכלל לאו דאונאת דברים באונאת ממון, והרי הן אזהרות שונות עם דינים שונים ונלמדים מפסוקים שונים. שוב ראיתי שגם הגאון ר"י פערלא (ל"ת פה) למד כן בדעתם ושכן דעת הרס"ג למנות אונאת ממון ושאונאת דברים כלולה בה, וע"ש. ובספר מצוות השלום (אפשטיין ח"ב עמ' 186) נוקט שגם אונאת ממון איסורא משום הצער שבהספד הממון, ולכן שניהם נמנים במנין אחד ע"ש.

רש"י

ד. וכך הוא בפירוש רש"י על הגמ' ב"מ (דף נח ע"ב ד"ה שהרי דבר המסור ללב) שכתב וז"ל, והכי קאמר, שהרי כל הדברים הללו אין טובתן ורעתן מסורה להכיר אלא ללבו של העושה, הוא יודע אם לעקל אם לעקלקלות וכו'. עכ"ל. הנה שכתב שכל הציורים בגמ' של דיני אונאת דברים הם כן.

איברא דבשו"ת רש"י (סי' ע) נשאל על מריבת משפחות, שהאחד בשעת המריבה הזכיר על רעו שבעבר בימי השמד נטמע בין הגויים, ודן האם חל עליו חרם דרבנו גרשום, שהחרים את כל מי שיזכיר על מי שנאנס, וז"ל רש"י, ובדבר זה לכבוד שמים נידה [רבנו גרשום] שהרי מסיני נזהרו על כך לא תונו, באונאת דברים הכתוב מדבר. אם היה בעל תשובה לא יאמר לו זכור מעשי אבותיך. עכ"ל. והיות והוא מדבר במי שכל כוונתו שם היתה לצער את רעו במריבת המשפחות הארוכה שהיתה ביניהן ע"ש, ולכן הזכיר גנותו שנטמא בעבר בין הגויים, על כך אומר רש"י שזו אונאת דברים הנזכרת במשנה זכור מעשיך. הנה שלומד שאונאת דברים היא בכל סוג צער, ושזהו הפשט במשנה בזכור מעשיך, ולא כדרך האמורה שפירושה על מי שמרמה ומוכיחו. וכך מבואר בעוד דוכתי ברש"י, עיין כאן בהערה (ב).

הערה ב:

בהשקפה ראשונה נראה מדברי רש"י על התורה (ויקרא כה, יז) שאונאת דברים היא כל צער, שהנה כתב על פסוק דידן וז"ל, כאן הזהיר על אונאת דברים, שלא יקניט איש את חברו ולא ישיאנו עצה שאינה הוגנת לו לפי דרכו והנאתו של יועץ. ואם תאמר, מי יודע אם נתכוונתי לרעה, לכך נאמר ויראת מאלהיך, היודע מחשבות הוא יודע. כל דבר המסור ללב, שאין מכיר אלא מי שהמחשבה בלבו, נאמר בו ויראת מאלהיך. עכ"ל.

ופשט דבריו שאונאת דברים כוללת שני חלקים, הראשון לצער חבירו, והשני ליעצו עצה שאינה הוגנת לו. ברם צריך ביאור, מנין הוסיף רש"י הוספה זו ליעץ עצה שאינה הוגנת לו, ולא מצינו בחז"ל שביארו כן. והכי הגאון הרי"ח סופר שליט"א במקבציאל (ח"ט עמ' מא) עמד משתומם מנין מקור דברי רש"י הנ"ל, ושלא מצא בכל הספרים מי שמבארו.

שוב ראיתי שמקורו מספרא (בהר רפ"ד) אחר שכתובים שם דוגמאות של אונאת דברים כאשר הם לפנינו בב"מ הנ"ל, מסיים הספרא, ואם תאמר עיצה טובה אני מוסר לו, והרי הדבר מסור ללב, נאמר בו ויראת מאלהיך וכו'. והרי מכאן לקח רש"י את התוכן ושילב בדבריו. וא"כ אדרבה דברי הספרא ורש"י עולים עם הדרך האמורה, שעל הדוגמאות של זכור מעשיך הראשונים וכדו', שמא תאמר עצה טובה אני נותן לו, שהרי אני מחזקו ומוכיחו ולא "עוקץ" אותו, תלמוד לומר ויראת מאלהיך. ולפי"ז פירוש דברי רש"י הם שלא יקניט איש את חברו [על ידי ש..] ולא ישיאנו עצה שאינה הוגנת לו לפי דרכו והנאתו של יועץ. או ש"לפי דרכו והנאתו של יועץ" חוזר על שניהם, גם על שלא יקניט, וגם על ליעצו, ששניהם אסורים כשהם "להנאתו". וא"כ אדרבה ברש"י והספרא מבואר שאונאת דברים היא במרמה. ברם אינו מוכרח.

עוד כתב רש"י (ישעיה פט, כו) על הפסוק והאכלתי את מוניך את בשרם, שפירוש מוניך הוא מלשון אונאה, דהיינו שה' יעניש את המאנים את עם ישראל, ורש"י שם פירש וז"ל, מוניך ל' אל תונו, אונאת דברים המקנתרים אותך בגידופיהם. עכ"ל. הנה שמפרש שאונאת דברים הם דברי גידופים וקנתורים, ולא עקיצות בעורמה. וראה עוד ברש"י (שמות כב, כ ויובא בסמוך) שמציין לפסוק זה. אולם אף שכן עולה מבין ריסי עיניו, מ"מ סוף סוף אינו עסוק בגדרי הלכות אונאת דברים, אלא בפירוש המילה מוניך, וכל דחזינן הכא שיש שני פירושים למילה אונאה. או דמהטעם שאינו עסוק בגדרי אונאת דברים כולי האי לא דק, ושמא חיזוק לכך היא העובדה שרש"י נקט את הפסוק אל תונו, והוא נאמר על אונאת ממון, והיה לו להביא את הפסוק, לא תונו, הנאמר על אונאת דברים שבה הוא עסוק. (ברם באמת אי דיוק זה בהבאת הפסוק מצויה בסוגיא זו בראשונים רבים עד מאוד, ואכ"מ). ומ"מ פשט הדברים הוא כרישא, וראה להלן שכן פירשו להדיא האורחות חיים (ח"א סוף ברכות סי' עד) ורבנו יונה (ש"ג סי' כד) פסוק זה שמוניך הוא מלשון צער.

והכי חזינן ברש"י על התורה (שמות כב, כ) על הפסוק וגר לא תונו ולא תלחצנו כי גרים הייתם דמפרש רש"י, באונאת דברים, כמו והאכלתי את מוניך. "כי גרים הייתם",

אם הוניתו, אף הוא יכול להוונותך ולומר לך אף אתה מגרים באת, מום שבך אל תאמר לחברך. עכ"ל. ומסיום דבריו מבואר שאונאה היא אמירת "מום שבו", דהיינו שמצערו באופן ישיר ולא בעורמה.

וע"ע לעיל (ריש אות ב) דפשיט"ל לרבינו שלמה אסתרוק, בדברי רש"י דדוקא בדרך מרמה הוי אונאת דברים. ויש לעמוד על כך מכל הנזכר. ובספר טל חיים (סופר, סי' יז) העיר על דבריו מדברי רש"י (שמות כב, ב) הנ"ל ועע"ש.

וע"ע כאן בהערה (ג) הוכחות לנידון דידן ממנין המצוות של הראשונים, דלשם מה נמנו שני לאוין לא תונו ולא תשא.

הערה ג:

לשם מה נמנו שני לאוין לא תונו ולא תשא

עוד עלה במחשבה לומר שבדרך זו מובן מדוע מנו מוני המצוות גם את מצות הוכח תוכיח, וגם את לא תשא עליו חטא, ובנוסף מנו בלאו בפני עצמו (לאוין רנא) שלא יונה בדברים. שהנה כל מוני המצוות, מנו במניינם שתי מצוות נפרדות הוכח תוכיח, ואת לא תשא עליו חטא [דהכי הוא בבה"ג (מצוות סא, צה) רס"ג (כח, נו) רבנו אליהו הזקן (קצה, צג) רבנו יצחק אלברגלוני (עג, קיז) רבנו שלמה ן' גבירול (נו, לה) יראים (רכג, קצה) רמב"ם (רה, שג) סמ"ג (יא, ו) רבנו עזרא מגרוניא (לה, תקנה) ספר הבתים (רו, שג) מאמר השכל (טז, שצ) החינוך (רלט, רמ) סמ"ק (קיג, קכז) זוהר הרקיע (מד, מג, נלקטו בספר מנין המצות ח"ב עמ' תעו)] וכמעט כולם מנו בעוד לאו נפרד את לא תונו [דהכי הוא בבה"ג (קכו), רס"ג (פה), רבנו אליהו הזקן (רא), רבנו יצחק אלברגלוני (קד) יראים (קפ) רמב"ם (רנא) סמ"ג (קעא) ספר הבתים (רכז) מאמר השכל (קפד) חינוך (שלח) סמ"ק (קכג) זוהר הרקיע (מב, נלקטו בספר מנין המצוות ח"ב עמ' תצב). מלבד רבנו שלמה ן' גבירול ורבנו עזרא מגרוניא, וראה בסמוך בשיטתם.] ולכאורה זה מוכיח משום שהן לאוין שונים, זה לצער את חבירו, וזה לצער את חבירו בדרך רמאות, ולכן נמנות במצוות נפרדות לא תשא ולא תונו וכאמור.

אולם זה אינו, לפי שלא תשא הוא איסור לביישו, ולא תונו הוא איסור לצערו, ואם כן לא תשא הוא לאו המוסיף על לא תונו. וכאשר נתבאר יסוד זה לעיל (הערה א).

גם יש לחלק, שלא תונו מותר כשאינו מתכוין לצערו, כדין השואל למחיר מוצר כשבדעתו לקנותו אם יתאים לו המחיר, ולבסוף לא קנה, אף שמצטער המוכר מותר, אף שמשום צער זה אסור לשאול מחיר כשאינו חפץ לקנות וככתוב במשנה (ב"מ נח

ע"ב), והחילוק הינו בין אם מתכוין לאיזו סיבה אחרת או לאו, לא כן לא תשא שאף שכוונתו להוכיחו ולא לביישו, מ"מ אסור הדבר. וכדלעיל (הערה א).

ועוד יש לדחות זאת, דשמא ס"ל כדעת רבנו יונה בשערי תשובה (ש"ג סי' נט, עב) שהפסוק לא תשא עליו חטא, הוא המשך להוכח תוכיח, שאם לא תוכיח את עובר העבירה, יש עליך חטא על שלא הוכחת אותו ולא פעלת להחזירו בתשובה, וכפירוש זה מבואר בתרגום אונקלוס (שם) ובפירוש הן' עזרא והרמב"ן (שם), ולדרך זו יש במצות הוכיח תוכיח עשה ולא תעשה, ועל כן נימא דהני אשלי רברבי מנו לא תשא בלאו נפרד שהוא לאו על מי שלא מוכיח את חבירו, ואינו קשור למצער את חבירו, ועל המצער יש לאו אחר דלא תונו, ולכן גם מנו לא תשא בנוסף להוכח תוכיח שזה עשה וזה ל"ת.

גם יש להשיב מעוד פנים שאין זה מוכרח, כיון שיתכן לומר דס"ל לשאר מוני המצוות אחרת מהרמב"ם הנ"ל בלאו דלא תשא עליו חטא, דאומנם כאמור הרמב"ם יליף מכאן לאו לכל המבייש את חבירו, מ"מ בהם נימא דס"ל שהוא לאו מיוחד למוכיח שלא יבייש בשעת התוכחה דוקא, ולא לומדים מכאן איסור לצער את חבירו סתם שלא בעת תוכחה, ראה להגאון רבנו ירוחם פערלא ברס"ג שבההדרתו (עשה כח ולאו נו) דהוכיח דהכי ס"ל לרס"ג ועע"ש.

ולאידך גיסא נראה להוכיח דאונאת דברים היא כל צער, ממנין המצוות של רבנו שלמה ן' גבירול ורבנו עזרא מגרוניא, ששניהם מנו עשה דהוכח תוכיח, ובלאו נפרד את המשך הפסוק לא תשא (רבנו שלמה במצוות נו, לה, ורבנו עזרא מצוות לה, תקנה) דהיינו שלומדים שלא תשא הוא שאסור לצער את חבירו. ולא מנו כלל לאו דאונאת דברים. והרי זה לכאורה מכריח שלומדים שאונאת דברים היא איסור לצער את חבירו, ולכן לא מנו זאת בלאו נפרד, לפי שהיא כלולה בלאו דלא תשא עליו חטא. [וקשה עד מאוד להשיב, שגם הם לומדים כדעת הרס"ג דלעיל, שלא תשא עליו חטא הוא לאו מיוחד למוכיח שלא יצערו, ולא לגבי לצער אחרים, שא"כ ימצא שאין לשיטתם איסור לצער את חבירו.]

ברם בספר מנין המצוות (ח"ב עמ' תעו) ביארו את דבר השמטתם לאו דאונאת דברים בדרך אחרת, משום דס"ל דלאו דאונאת דברים כלול בלאו דאונאת ממון, דהכי עביד רבנו שלמה ן' גבירול (לאוין לד) וז"ל, ולא תונה עמיתך במקח וממכרים, וכן רבנו עזרא מגרוניא (מצוה תק) וז"ל, ושלא יאנה במקח וממכר. ולדרכו אין ראיה. ברם הדבר צריך תלמוד, למה שיכלל לאו דאונאת דברים באונאת ממון, והרי הן אזהרות שונות עם דינים שונים ונלמדים מפסוקים שונים. שוב ראיתי שגם הגאון ר"י פערלא (ל"ת פה) למד כן

בדעתם ושכן דעת הרס"ג למנות אונאת ממון ושאונאת דברים כלולה בה, וע"ש. ובספר מצוות השלום (אפשטיין ח"ב עמ' 186) נוקט שגם אונאת ממון איסורא משום הצער שבהספד הממון, ולכן שניהם נמנים במנין אחד ע"ש.

ראשונים שמבואר שלא כן אלא כל שמצערו הוא בלא תונו

ה. בשו"ת רבינו גרשום מאור הגולה (סוף סימן ד), נשאל בכהן מומר שחזר בתשובה, האם מותר לו לישא כפיו. ובסוף דבריו כתב וז"ל, הילכך אין לנו ראיה לא מן המקרא ולא מן המשנה לפוסלו, אלא שיש לנו סיוע מן המקרא והמשנה שלא לפוסלו, דכתיב ולא תונו איש את עמיתו... בהונאת דברים הכתוב מדבר, כיצד, אם היה בעל תשובה לא יאמר לו זכור מעשיך הראשונים. ואם תאמר לא יעלה לדוכן ולא יקרא בתורה תחילה, אין לך אונאה גדולה מזו. עכ"ל. ותשובה זו הועתקה גם במחזור ויטרי (סי' קכה), ובאור זרוע (ח"ב סי' תיב) ובספר המנהיג (שבת עמ' קסב) ומביאה מהראב"ן. וכתוכן תשובה זו כתוב בשבלי הלקט (תפילה סי' לג) בשם רב נטרונאי גאון. הנה שלומדים כל הני אשלי רברבי שלא תונו הוא כל צער, שאם דוקא אונאה דרך רמאות, אלו שאינם מעלים אותו לדוכן מפני שסוברים שכן הלכה, יש בזה בזיון ובושה, ולא אונאה, ולא היה לו ללמוד מלא תונו אלא מלא תשא.

והכי מבואר ברוקח (הלכות תשובה סי' טז) שכתב וז"ל, ואם ביישו בדברים עבר על לאו לא תונו איש את עמתו. עכ"ל.

והכי כתב האורחות חיים (ח"א סוף ברכות סי' עד) וז"ל, ולא יצער כל איש ישראל בין בדברים בין במעשה, שנאמר ולא תונו ולשון אונאה הוא לשון צער, שנא' והאכלתי את מוניך את בשרם. עכ"ל.

וכ"כ רבינו יונה בשערי תשובה (ש"ג סי' כד) וז"ל, והמצער כל איש מישראל, אף על פי שלא נכתב בו העונשים האלה, עובר בלא תעשה, שנאמר (ויקרא כה, יז) ולא תונו איש את עמיתו. ואמרו רבותינו זכרונם לברכה (ב"מ נח ע"ב) באונאת דברים הכתוב מדבר, והוא מענין הצער והמצוק, מלשון (ישעיה מט, כו), והאכלתי את מוניך את בשרם. עכ"ל. הנה שלומד שכל צער היא אונאה, וגם עונה על שהוקשה לנו הלשון אונאה, שהיא מלשון מרמה [אף שבפשטות מודה באונאת ממון שהוא מלשון מרמה] ואיהו מבאר שכאן "אונאה" היא מלשון צער, כמו שמביא מהפסוק שנאמר "מוניך".

והכי הוא לו עוד בעליות דרבנו יונה (ב"ב כח ע"א ד"ה ואמר רבא) ע"ש, ושכל המספר לשון הרע עובר על אונאת דברים.

והכי הוא לו עוד באגרת התשובה וז"ל, אסור לצער כל איש ישראל, בין בדברים בין במעשה, שנאמר ולא תונו וכו'. ולשון אונאה לשון צער הוא כמו שנאמר, והאכלתי את מוניך וכו'. ואם הוא מצער בדברים או במעשה אלמנה ויתום חייב מיתה בידי שמים. עכ"ל.

והכי מבואר בספר הבתים (ספר המצוה בלא תונו) דכתב וז"ל, הוזהרנו מלהונות קצתנו לקצתנו בדברים, והוא שנאמר לו מאמרים שיכאיבוהו ויצערוהו ולא יוכל לעמוד מפני שיתבייש מהם, כמו אם קדמו לו מעשה ילדות ושב מהם וכו'. וכיוצ"ב מגלוי המומין המכאיבים וכו'. וענין אונאת דברים הוא בכל דבר שיגיע ממנו צער לחבירו וכו'. עכ"ל.

וכן הוא במאירי (ב"מ נח ע"ב) וז"ל, ואח"כ נתגלגל [התנא של המשנה] לאונאת דברים שלא יביישהו בדבריו, והוא שאמר אם היה בעל תשובה לא יאמר לו זכור מעשיך הראשונים, ואם היה בן גרים לא יאמר לו זכור מעשה אבותיך, שנאמר וגר לא תונה. עכ"ל.

וכן מבואר בחינוך (מצוה שלח) שכל צער הוא אונאת דברים, וז"ל, שלא נאמר לישראל דברים שיכאיבוהו ויצערוהו ואין בו כח להעזר מהם [אינו יכול להנצל ולהתגונן] וכו', ולא יהיה באפשר לכתוב פרט כל הדברים שיש בהן צער לבריות וכו', ואפילו בקטנים ראוי להזהר שלא להכאיבן בדברים יותר מדאי וכו'. ועבר על זה והכאיב את חבירו בדברים וכו'. אין במשמע שאם בא ישראל אחד והתחיל והרשיע לצער חבירו בדברים הרעים, שלא יענהו השומע וכו'. ועוד שיהיה בשתיקתו כמודה על החירופין. עכ"ל.

וכן מבואר ברשב"ץ (בפירושו לאבות פ"ג מי"א המלבין פני חבירו) שכתב וז"ל, והמלבין פני חבירו ברבים והוא המביישו. ואזהרתו היא [דהיינו הציווי בתורה נאמר], אם עשה כן דרך תוכחה, בכלל ולא תשא עליו חטא [דהיינו שהוכיח את חבירו מפני חטא, אך הוכיח אותו כ"כ עד שהתבייש, עבר בלאו], ואם עשאה דרך בזיון [בשונה מהנ"ל שאינה בזיון גרידא, אלא לצורך תוכחה], שמזכיר לו מעשיו הראשונים אשר שב מהם, הוא בכלל ולא תונו איש את עמיתו, שפירשוהו חז"ל באונאת דברים וכו'. עכ"ל. הנה להדיא שלומד שכל שמבייש ומבזה חבירו היא אונאת דברים.

וכן הוא בארחות צדיקים (שער אכזריות ד"ה ובכלל האכזריות) שכתב וז"ל, וכל המצער איש מישראל עובר בלא תעשה שנאמר, ולא תונו איש את עמיתו ויראת מאלהיך, וזה לא תונו באונאת דברים. עכ"ל.

והכי מבואר בנימוקי ר' מנחם מרזבורק (לקראת סופו, ד"ה דין שמרת פנינה) וז"ל, ומה שאמרה על אביה של מרת רישקא שהמיר ונקבר בתועבה, הרי יש כתבים מרבותינו

שעשה תשובה ומת יהודי. לפיכך עברה על לא תונו וגו', אם היה בעל תשובה אל יאמר לו זכור מעשיך הראשונים, ודברה על שוכני עפר כו'. עכ"ל. והכי מבואר בשו"ת מהר"י מברונא (סי' נב) שכל לגנותו הוא בלא תונו ע"ש. והכי מבואר בספר יחוסי תנאים ואמוראים (ערך רבי חננא בריה דרב אידי) ע"ש.

וכן מבואר בשו"ת מהר"ם מינץ (סי' עה סוד"ה כל זה) שעל שהוציאו לישנא בישא, על אשה שנשבעה לשקר בסכום המעות שהיו בידה, כתב דעברו על כמה לאוין ופתח שעברו באונאת דברים.

והכי יש להוכיח (אם כי אינו מוכרח) מדברי התרגום יונתן שתרגם את פסוקנו (ויקרא כה יז) ולא תונון גבר ית חבריה במילין קשין וכו'. ואם אונאת דברים היא בדרך מרמה הרי שהמילים אינן קשות, אלא המסתתר מאחריהן.

אחרונים

והכי מבואר בחקרי לב (ח"ג יו"ד סי' פ דף לא ע"ג) במי שנדר לש"ץ בעלייתו לס"ת ולא שילם, ונשבע הש"ץ שלא יעשה לו מי שברך, שבזה הוא עבר על לא תונו. והכי מבואר במסילת ישרים (פי"א ד"ה הונאת דברים) ע"ש, וכן כתב בספר קיצור שו"ע (סי' סג סס"א) שלא לצערה בדברים. ושם (סס"ב) וכל כל כיוצא בדברים אלו שהם צער הלב. והכי מפורסם בעולם וכן הוא באחרונים רבים, שנמשכו אחרי החפץ חיים, ולא ראינו צורך לקבצם, רק ממה שהעלה המזלג עתה, דהכי הוא בחפץ חיים (בפתיחה לאוין יג ובעוד דוכתי שם) ובספרו חובת השמירה (פ"ט אות ו) ובעוד דוכתי. והכי מבואר בערוך השלחן (חו"מ סי' רכח ס"ב), והכי כתב בשו"ת שבט הלוי (ח"ח חו"מ סי' שט) לדחות את הכנה"ג (הנ"ל), משום שמשמעות המשנה והראשונים שאונאת דברים כוללת שני חלקים, אונאה בעורמה וצער ישיר. ע"כ. וכ"כ הגרח"ס בספרו ברית יעקב (סי' טו עמ' קמז, וכפלם בספרו מנוחת שלום ח"ט סי' כו, ובספרו תורת יעקב קדושים עמ' קנח) כדמוכח מהראשונים ע"ש, ועל כן תמה על דברי הקרבן אהרן הנ"ל ובעל הבאר שבע בצדה לדרך הנ"ל והכנה"ג הנ"ל, מה הוקשה להם, הרי ברור שאונאת דברים היא כל חרוף וגידוף, ונשאר בצ"ע, ע"ש.

וכן הוא לו בספרו טל חיים (סי' יז) ע"ש.

וכ"כ בספר פתחי חושן (ח"ה פט"ו ס"א, ושם בס"ק ג דוגמאות רבות שנכשלים בהם), ובספר הליכות בין אדם לחבירו (פוקס, פי"ח ס"א), ובדרך זו דרך בספר מצוות השלום (אפשטיין, עמ' 204 והלאה) שאומנם הקרבן אהרן עומד מחד דאונאת דברים היא דוקא בדרך מרמה, ברם משמעות הראשונים דלא כוותיה, המה החינוך המאירי הסמ"ג והיראים (סי' נא וביריאים השלם סי' קפ) וכן מבואר במרדכי (ב"מ כלל פ וב"ק כלל שפ) שהמבייש לוקה

משום אונאת דברים חזינן דכל בושה. וכן מבואר בשע"ת (ש"ג סי' כד) שכל צער, וכן הוא באורחות צדיקים (שער האכזריות) ושהלשון אונאה הנמצאת גם בממונות וגם בדברים, היא מלשון צער, כלשון הפסוק "מוניך", ולא מלשון מרמה. עכת"ד. וכן דרך גם הרב הכותב בספר תורת האדם לאדם (ח"ד עמ' 207 והלאה) שעמד לדחוק בדברי הרמב"ם בפירוש המשניות הנ"ל ע"פ דבריו במשנה תורה ועוד. וגם ברש"י בב"מ דחק ע"פ דברי רש"י אחרים. והעיקר שכן מפורש ברבנו יונה הנ"ל. ועל לשון הגמ' "כשם" שאונאה במקח וממכר כך אונאה בדברים ומה ההשוואה, והם דברים השונים זה מזה, יישב דאכן הם שונים, אלא שהתורה השוותה אותם בשם אונאה, זה מלשון רמאות וזה מלשון קנטור. ומדוע כל דוגמאות המשנה והגמ' הם ברמאויות של דברים ולא בסתם קינטורים, ע"ש מש"כ ולא הבנתי. עכת"ד. וכ"כ בספר הליכות משפט (קאהן, סי' רכח ס"ד במקור המשפט) שכן משמע ברמב"ם בספר המצוות וברש"י ב"מ ובסמ"ג, והוסיף שכן משמע במהר"ל (חידושי אגדות ב"מ נח ע"ב) ודלא כקרבן אהרן. וכ"כ בספר לרעך כמוך (חלק אונאת דברים פ"א ס"ד ובס"ק ב) ושכן מוכח מלשונות הראשונים, שהאיסור הוא בין בציעור גלוי ובין בציעור דרך תרמית ועקיפין. וכן הוא בספר משפטי השלום (לאורך פרק ז). והכי הסיק בספר נורא תהילות (כדורי, פ"ב הע' 30) שהוא ספר על אונאת דברים, וכדמוכח מהחינוך רש"י על התורה ורבנו בחיי והרמב"ם בספר המצוות והשע"ת וספר הבתים הנ"ל. ובזה דחה את הכנה"ג והמהר"י באסן, ושם עם שיטתם את הב"ח (יו"ד סי' רמא ס"ק ו) שאין איסור אונאת דברים להעליב זקנה בקמטי זקנתה, ק"ו שאין איסור ברמז. ע"כ. כיון שהלכה כקמאי בפני בתראי.

מסקנא דדינא: אחר עלות כל זאת, שכל הראשונים עומדים בשיטה אחת שאונאת דברים היא בכל סוגי צער שמצער איש ישראל את רעו, ולא רק במצערו דרך עורמה, על כן פשוט שכן עיקר.

סימן ב - אונאת דברים אם היא דוקא בדיבור

תוכן התשובה בקצרה

א. לשון חז"ל "אונאת דברים" מורה לכאורה דאיסור זה הוא דוקא בדיבור, וכן הם כל הדוגמאות בסוגית אונאת דברים (ב"מ נח ע"ב) בדיבור, וכן הוא פשט לשון הרמב"ם והחינוך. וכן נקטו כמה אחרונים. ב. אולם מדברי הברייתא פסחים (נח ע"ב) ר' יהודה אומר אל יתלה עיניו במקח בשעה שאין לו דמים. מבואר שאף בלא דיבור נאסר. אלא שהאחרונים הנ"ל למדו מדברי ר' יהודה המובאים גם בספרא ובתוספתא ושם כתוב

שהוא אומר למוכר, דה"ה אף בברייתא דידן מיירי במדבר, ומה שקיצרה הברייתא הוא משום שסמכה על הנאמר במשנתנו בדיבור. ג. אולם היראים למד את הברייתא דמיירי דוקא בלא דיבור, וא"כ דברי האחרונים המה נגד היראים. וכן מבואר בעוד ראשונים. ד. וכן מפורש בכמה ראשונים שאונאת דברים היא אף שלא בדיבור, ביראים, רבנו יונה, ארחות חיים, ר' ברוך הספרדי בשיטת קדמונים ותלמיד הרשב"א בשיטת קדמונים. וכן מבואר בראשונים רבים שהעתיקו מימרא דרבי יהודה בסתם ואי ס"ל דדוקא בדיבור, היה להם לפרש. ה. גם בשו"ת רבנו גרשום מאור הגולה (סי' ד) פסק שאם לא מעלים לדוכן כהן שהמיר וחזר בתשובה, עוברים בלא תונו ע"ש. ופסקו כוותיה ראשונים רבים. הנה שעוברים באונאה בלא דיבור. ו. דעת הרמב"ם. ז. דעת החינוך. ח. אחרונים המקלים. ט. אחרונים המחמירים דאונאת דברים היא אף שלא בדיבור, וכן עיקר.

שאלה: המצער את רעו בלא דיבור, כגון מחמת שתיקה, או הבטה, תנועות ידים או מעשה וכדומה המבזות או מצערות את רעו, האם עובר בכך בלאו דאונאת דברים.

רק בדיבור

תשובה: א. חז"ל קראו לאיסור זה "אונאת דברים", ופשט מילים אלו הוא שמצער את רעו במילים דוקא, וכן הוא בכל דוגמאות המשנה והגמ' (ב"מ דף נח ע"ב) של אונאת דברים, כולם במצערו בדיבור, לשאול מחיר כשאין בדעתו לקנות, לומר לחוזר בתשובה זכור מעשיך הראשונים, ולגר זכור מעשה אבותיך, או לומר לו פה שאכל נבילות וכו' בא ללמוד תורה, לא יאמר לו כדרך שאמרו לו חבריו לאיוב הלא יראתך וכו', לכו אצל פלוני שהוא מוכר תבואה ויודע בו שלא מוכר.

וכן הוא פשט לשון הרמב"ם (מכירה יד הי"ב-יד), ובספר המצוות (ל"ת רנא, רנב) ע"ש, וכן לשון החינוך (מצוה שלח) ויבואר להלן (אותיות ו,ז) ברצות השם. והכי נקטו למעשה דאונאת דברים היא דוקא בדיבור, בספר שלחן המלך (מכירה פי"ד הי"ב, מגדולי רבני איזמיר, נדפס תרכ"ד) ושכ"כ הגר"ד פארדו בחסדי דוד שעל התוספתא (ב"מ פ"ג ד"ה כשם שאונאה דף כז רע"א), וכ"כ הגרי"ח סופר שליט"א בספרו ברית יעקב (סי' טז) וכאשר נביא דבריהם להלן (אות ח) ברצות ה'.

אל יתלה עיניו

ב. ברם לאידך גיסא מוכח מברייתא דפסחים (נח ע"ב) ר' יהודה אומר אל יתלה עיניו במקח בשעה שאין לו דמים, והיא תוספתא (ב"מ פ"ג הל' כה). הנה שבראיה בלבד בלא דיבור הוי אונאת דברים. אלא דהני אשלי דלעיל משיבים שאין ראיה מדברי ר"י בהבטה, היות ודבריו מובאים גם בתוספתא (הנ"ל ב"מ פ"ג הכ"ה) ושם כתוב להדיא בדברי רבי

יהודה "ויאמר לו", וכן הוא בספרא (בהר פרשתא ג' פ"ד ה"ב), וכיון שכן, כן יש לפרש את הגמ' דידן נמי דמיירי בדיבור. שכן כתב בחסדי דוד (פארדו, על תוספתא בב"מ פ"ג דכ"ז ע"א, וציטטו בברית יעקב סי' טו אות ג ד"ה ובעניותי) ללמוד מהתוספתא לפרש גם את דברי הגמ' דמיירי דוקא בדיבור, שהרי שניהם דברי רבי יהודה הם, ולכן למד שדברי רבי יהודה שבש"ס בקיצור נאמרו וסמכו על המבואר במשנה דדוקא בדיבור. ושלכן למעשה לכו"ע אונאת דברים היא דוקא בדיבור ולא בשתיקה עכת"ד החסדי דוד. והכי כתב בשלחן המלך (מכירה פי"ד הי"ב) להעמיד את הגמ' דידן בדיבור מכח התוספתא, וכ"כ בברית יעקב (סי' טז) באורך, והוסיף שמלבד התוספתא וספרי הנ"ל, כ"כ גם במדרש לקח טוב (בהר דע"א ע"ב) ובמדרש הגדול ויקרא (שם).

ראשונים שלמדו גמ' זו בלא דיבור

ג. אולם נראה להיפך, דמהגמ' דידן נפרש את המדרשים הנ"ל, דדיבור לאו דוקא הוא, והכתוב בהם "ויאמר לו" אינו לעיכובא רק כדי לבאר את האונאה. והרי הכי למד להדיא הירא"ם (סי' קפ) דס"ל דאונאת דברים היא אף בהבטה וכדלהלן (אות ד), והוכיח את דינו מדברי הגמ' הנ"ל, דהיינו שלמד את הגמ' כאמור דמיירי בלא דיבור. ונמצא שדבריהם המה נגד הירא"ם בהבנת הגמ', ואין מי בראשונים שלמד כדרכם להדיא בגמ', ולא השיתו ליבם שדבריהם הם נגד הירא"ם (ועוד ראשונים שבסמוך) שהם עסוקים בכבודו, וכמובן שאינם יכולים לחלוק על ראשונים.

מה גם שנמצאו עוד ראשונים שלמדו גמ' זו דמיירי בלא דיבור, שכ"כ ר' ברוך הספרדי בשיטת קדמונים (ב"מ שם) וז"ל, פירוש "כשתולה עיניו במקח חושב" בעל מקח שלוקחו, וכיון שאין לו דמים אינו לוקחו, ומצטער בעל המקח וכו'. עכ"ל. וכן פירש תלמיד הרשב"א בשיטת קדמונים (ב"מ שם) וז"ל, וכן לא יתלה עיניו על המקח והוא אינו רוצה ליקח וכו', "שמראה בדעתו" שרוצה ליקח ואינו כך, והוא מאנה את חבירו. עכ"ל. והכי מבואר שלמד בגמ' הרמב"ם בפירוש המשניות (ב"מ פ"ד מ"י, בתרגום הגר"י קאפח, כי בתרגום ישן כתוב שהוא אומר, אולם בהערות הגר"י קאפח שם כתב על תרגום ישן זה שהוא שיבוש) [ע"ש, ומה שכתב ואומר אין דעתי אלא לקנות, אינו תנאי לאיסור, אלא לבאר את התחבולה, שיכול הוא להשיב כן לשואליו על הנהגתו, כמו שפשוט שעובר בשאר הדוגמאות שמביא שם שהן ללא האמירה והיא רק ביאור לתחבולה ודו"ק.]

ועוד כן מוכח שלמדו את הגמ' כל הראשונים דלהלן (אות ד), שהעתיקו גמ' זו בלא לפרש בדיבור. גם הברית יעקב גופיה הביא שם (הערה א) שבמדרש ילקוט שמעוני בתרי דוכתי (משפטים רמז שמט ובהר רמז תרסא) כתוב בלא אמירה וז"ל, רבי יהודה אומר אף

לא יתלה עצמו על המקח בשעה שאין לו דמים. ועל כן כתב דלא אדע מה אדון בה, שדחוק לתלות בט"ס בתרי דוכתי. דהיינו אין לו יישוב כיצד להעלות זאת עם שיטתו. גם בילקוט שמעוני (איוב רמז תתצז) כתוב כגמ' דידן. והרי זה מחזק את האמור.
זאת ועוד ר' ברוך הספרדי בשיטת קדמונים (ב"מ דף נח ע"ב) מעתיק את הספרא הנ"ל, והוא לא גורס בה ויאמר לו. ואף אם תמצי לומר שהוא קיצר בהעתקה, גם זו ראיה חלוטה דס"ל כאמור, שויאמר לו אינו מעכב רק שיצער את רעו. ועתה נביא עוד ראשונים שמפורש בהם שאונאת דברים היא אף שלא בדיבור.

ראשונים דאף במעשה בלא בדיבור

ד. כתב היראים (סי' קפ) וז"ל, כשם שאונאה בדברים כך אונאה בעין רע שמראה פנים רעים שמסור ללב, כדתניא בהזהב רבי יהודה אומר אף לא יתלה עיניו על המקח בשעה שאין לו דמים, שהרי דבר המסור ללב, נאמר בו ויראת מאלהיך. עכ"ל. וכן מפורש שאונאת דברים היא אף שלא בדיבור, ברבנו יונה באגרת התשובה וז"ל, אסור לצער כל איש ישראל, בין בדברים בין במעשה, שנאמר ולא תונו וכו'. ולשון אונאה לשון צער הוא כמו שנאמר, והאכלתי את מוניך וכו'. ואם הוא מצער בדברים או במעשה אלמנה ויתום חייב מיתה בידי שמים. עכ"ל. והכי כתב גם באורחות חיים (ח"א סוף ברכות סי' עד) וז"ל, ולא יצער כל איש ישראל בין בדברים בין במעשה, שנאמר ולא תונו ולשון אונאה הוא לשון צער, שנא' והאכלתי את מוניך את בשרם. עכ"ל.
וכבר הבאנו לעיל (אות ג) שכן דעת ר' ברוך הספרדי בשיטת קדמונים (ב"מ שם) ותלמיד הרשב"א בשיטת קדמונים (ב"מ שם) שנקטו להלכה את דברי רבי יהודה, שאסור להביט במקח, ושמבואר בהם שלמדו בדבריו דמיירי בהבטה בלא דיבור.
זאת ועוד הראשונים שהעתיקו להלכה את הגמ' הנ"ל שאסור להביט במקח בסתם, ולא פירשו דמיירי במדבר, הרי זה מבואר דס"ל כיראים דהבטה ללא דיבור אסורה. ואף למטונייהו דהני אחרונים דלעיל (אות ב) שדחקו בלשון הגמ' דידן מכח הספרא, אי אפשר לדחוק כן בהני ראשונים, שאם הם למדו כן, היה חובה עליהם לצטט את הספרא ולא את הגמ' דידן, או להביא את הגמ' דידן ולפרשה דמיירי במדבר, ואיך נדע שכותבם שאסור להביט במקח הכוונה לדיבור. שהנה כ"כ הרי"ף (ב"מ דף לג ע"א מדפיו) הרא"ש (ב"מ פ"ד סי' כב) פסקי הרי"ד (ב"מ נח ע"ב) האור זרוע (ח"א אלפא ביתא סי' מד) ובסמ"ג (לאוין קעא). [ברם הגרי"ח סופר יסבור לפרש כן בדברי הראשונים כמבואר לו (שם), ועוד (שם אות ו) מפרש כן בסמ"ג. וכנראה שיסמוך זאת על הכלל שמה שנפרש בגמ' נפרש בראשונים. ולענ"ד כלל זה תלוי לפי הענין ואינו בכל מקום, וכאן שבגמ' מפורש

דמיירי בהבטה בלא דיבור, וכל שיש מקום לעשות אוקמיתא בגמ' דמיירי בדיבור, הוא מכח הספרא והתוספתא, הרי שהראשונים שהביאו את הגמ' בלא הספרא, היא ראיה חלוטה שלמדו את הגמ' כפשוטה, וכאמור. ואף בעל שלחן המלך (מכירה פי"ד הי"ב הנזכר) הסובר כוותיה דהברית יעקב לחלק בין דיבור למעשה, וגם הוא העמיד את הגמ' דידן בדיבור מכח התוספתא, למד ברא"ש ברי"ף ובסמ"ג מתוך שהביאו את לשון ר' יהודה שהם סוברים שאין לחלק. שוב ראיתי בהמשך דברי הגרי"ח סופר (שם ד"ה ומצאתי לאחד המיוחד) שהביא שכן כתב הוכיח הגאון ר"י פערלא (עשה כח דקע"א סוע"ד) מהראשונים, ואיהו תמה עליו שלא מצא מי בראשונים דס"ל הכי להדיא למעט היראים הנ"ל. ולא השית ליבו שהוא לומד בראשונים שהביאו בסתם את דברי הגמ' שהיא ראיה חלוטה דס"ל הכי. וראה עוד להלן (אות ז ד"ה איברא).]

רבנו גרשום ודעימיה

ה. וכן יש להוכיח להמחמיר מתשובת רבנו גרשום מאור הגולה (סי' ד) שאם לא מעלים לדוכן כהן שהמיר וחזר בתשובה, עוברים בלא תונו ע"ש. הנה שעוברים באונאה בלא דיבור. וכוותיה נקטו ראשונים רבים, דהכי הוא במחזור ויטרי (סי' קכה) ובאור זרוע (ח"ב סי' תיב) ובספר המנהיג (שבת עמ' קסב) ומביאה מהראב"ן. גם כתוכן תשובה זו כתוב בשבלי הלקט (תפילה סי' לג) בשם רב נטרונאי גאון.

והנה קדמני בהוכחה מתשובה זו שהובאה במנהיג (שבת סי' לב) הגנזי חיים (מע' א אות יז) לחזק את פסקו של החק"ל (ח"ג יו"ד סי' פו) דהלשון דברים לאו דוקא, אלא שדבר הכתוב בהווה, לפי שרוב האונאות דברים הם בדיבור. הביאו הגרי"ח סופר בברית יעקב (סימן טז אות ד) ושכ"כ כרבנו גרשום עוד ראשונים. אלא דהברית יעקב, אחר שהיתה עמדו ראיה זו, שילחה, היות וכוונת רבנו גרשום שע"י שמונעו מלעלות לדוכן "כשאומר לו" אל תעלה, ושוב ליכא ראיה, ודו"ק כי קיצרתי. ע"כ. ומילים אלו אינם בשום מקום, אלא שרצונו לפרש שזו הכוונה ברבנו גרשום, כנראה משום שמבין שבוודאי יאמרו לו כן, שאיך ימנעו ממנו מלעלות. והוא פלאי כיצד ניתן לדחות ראיה ע"י אוקימתא, כששם מדובר שהם כבר מנעוהו ולא נתנהו לעלות, וכל הדיון מכאן ואילך. וגם מנין שימנעוהו בדיבור ולא בתנועת יד או או בתנועת ראש. וגם כל כה"ג היה לרבנו גרשום לפרש ולא לסתום שלעולם האם עוברים בלא תונו.

דעת הרמב"ם

ו. כאמור בריש אמיר סתמות לשונו של הרמב"ם (מכירה יד הי"ב-יד), וכן הוא בלשונו בספר המצוות (ל"ת רנא, רנב) שאונאת דברים היא בדיבור דוקא, עיין שם שבכל פעם תלה זאת בדיבור, וכן כל דוגמאותיו שם היא באונאת דברים של דיבור.

השמטת רבי יהודה והמשנה

ועוד הוכיח החקרי לב (יו"ד ח"ג סי' פ עמ' סד טור א ד"ה וכן ראיתי) כן ברמב"ם, מתוך שהשמיט את דברי רבי יהודה שלא יתלה עיניו במקח, ולמד דהיינו משום דס"ל לרמב"ם שאין הלכה כוותיה, משום שאונאה היא רק בדיבור. והיינו שלומד הרמב"ם שחכמים שבברייתא חולקים על ר"י בנושא זה בדיוק והלכה כחכמים. [ולדרכו יש לתבל זאת בנותן טעם, שלשון הברייתא היא, רבי יהודה אומר אף לא יתלה וכו', ולשון זו מורה דת"ק פליג עליה, שאחרת היה לכתוב אמר רבי יהודה. שוב ראיתי שקדמני בזה הברית יעקב (סי' טז אות ו ד"ה אבל).]

ברם אעיקרא אינו מובן, הן הרמב"ם השמיט גם את דין המשנה לא יאמר לו בכמה חפץ זה וכו', ואי ס"ל הכי, היה לו להביאה, וזו לכאורה סתירה לדבריו, דשוב א"א ללמוד מדבר השמיטה. שוב ראיתי שבהמשך דבריו גם החק"ל גופיה (ד"ה ומ"מ גם) תמה על הרמב"ם שהשמיט את דין המשנה, ונשאר בצריך יישוב. הרי שלמעשה הינו מסופק בדעת הרמב"ם. עוד חזינן בספר שלחן המלך (מכירה פי"ד הי"ב בריש דבריו) שלמד ברמב"ם דדוקא בדיבור, והוסיף לבאר את אשר נתקשנו בו, שמה שהשמיט הרמב"ם גם את המשנה, לא יאמר לו בכמה חפץ זה, אין זו השמטה, לפי שהרמב"ם הזכיר זאת בפירוש המשניות (ב"מ שם) ובספר המצוות (ל"ת רנא). ע"כ. אולם נלע"ד שאין בספרי הרמב"ם האחרים יישוב להשמטה במשנה תורה, שהוא ספר שיעדו הרמב"ם לכלול את כל דיני התורה, ככתוב בהקדמתו וכנודע. גם אומנם בספר המצוות (סוף ל"ת רנא) כתב מהספרא, לא יאמר לו בכמה חפץ זה וכו'. וכן בפירוש המשניות כתב, שיעמוד על הממכר "ויאמר" שרוצה לקחתו ולא יקחהו ויאמר אין רצוני לקנות. עכ"ל. הנה שכתב כמשנה שיאמר. ברם ידוע שתרגום פירוש המשניות יש בו טעויות רבות, ובתרגום הגר"י קאפח ז"ל (שם) תרגם בזה"ל, שעומד על המחיר והוא אינו קונה ואומר אין דעתי אלא לקנות. עכ"ל. הנה שהשמיט את "ויאמר" [ושם בהערות ביאר שהכתוב בתרגום ישן הוא שיבוש. גם מה שסיים הרמב"ם שם "ואומר אין דעתי" וכו', אינו אומר כן למוכר, אלא אם ישאלוהו ישיבם שכך כוונתו, ראה שם שמבאר שמאנה בתחבולה, והרי זה מוכרח מהמשך הדוגמאות שם, ודו"ק.] ולפי זה הרמב"ם לא כתב את דין המשנה גם בפירוש

המשניות. ומעתה מפירוש המשניות שכתב את דינו של רבי יהודה, חזינן דיליף שאין חילוק בין דברי המשנה לרבי יהודה. וא"כ אדרבה מכאן ראיה ברמב"ם שלומד שאין חילוק בין דיבור ללא דיבור, ומה שהשמיט את איסור שאלת מוכר, והבטה בסחורה, צריך ליתן לכך טעם אחר, וכגון מפני שהוא צער מועט, או מפני שהמוכר חפץ בכך, וכדמוכח מפסחים (קיב ע"ב) שלשה דברים ציוה וכו' דדין זה חסידות הוא, ויש לפלפל בכך. [אולם אף שמכאן שלמד הרמב"ם בגמ' דידן שאין חילוק בין דיבור ללא, אך היות ולמעשה השמיט הרמב"ם שני דינים אלו במשנה תורה, גם אין הכרח דס"ל להלכה שאונאה היא אף שלא בדיבור, אחרי שלמעשה לא הביא דין זה, ובפרט שכאמור תלה את דבריו שם בסתמות בדיבור.]

עוד חזינן בברית יעקב (סי' טו אות ב ד"ה ויש לי עיון) שלמד ברמב"ם דדעתו דעת יחיד, דליכא אונאת דברים בהבטה ואף לא בשאלת מחיר, מדהשמיטם במשנה תורה, ואף שהביאם בספר המצוות ובפירוש המשניות, לא כן עשה במשנה תורה. ותמה על חפץ, מה טעם לא ס"ל לרמב"ם גם את דין המשנה. ומדוע שום אחד מנושאי הכלים לא עמד על פתגמא דנא. ושם (אות ג) כתב דהרמב"ם ס"ל דר"י והמשנה עומדים בשיטה אחת [לשיטתו הנ"ל (אות ב) שרבי יהודה מדבר באומר, כמבואר בתוספתא ובספרא ועוד], אולם הלכה כחכמים דברייתא דפליגי אר"י, וס"ל דאין אונאת דברים בשואל מחיר, ולכן השמיט הרמב"ם שני דינים אלו [ועע"ש באורך לבאר מדוע עזב סתם משנה.] ושכן למד ברמב"ם בספר עין יוסף (חזן, ב"מ נח ע"ב בספרו דפ"ו סוע"ב בדפוס חדש) דהרמב"ם פסק כת"ק דפליג אר"י, ואילו הטור והב"י כתבו את דברי רבי יהודה בזה. וסיים העין יוסף, ולא לי להכריע. ע"כ.

עוד ראיה מועטת נמצאת בדעת הרמב"ם במורה הנבוכים (בהקדמה לח"ג) שם ביאר שאם הוא לא יכתוב את סודות התורה שנגלו זו היא מידה מגונה, וז"ל, אבל המנעי מחבר דבר ממה שנודע לי בו, עד שיהיה אבדו באבדי אשר אי אפשר מבלעדיו, היה בעיני אונאה גדולה בחקך וחק כל נבוך, וכאלו הייתי עושק האמת מן הראוי לו, או קנאת המוריש ביורש על ירושתו, ושתיהן מדות מגונות וכו'. עכ"ל. הנה אף שאינו מדבר בלאו דאונאה, רואים שנוקט את המילה אונאה בלצער את רעו שלא בדיבור. ברם אינו מוכרח, כיון שאינו מדבר באונאה ד"ת. וע"ע כאן בהערה (ד) מנין מקורו של הרמב"ם לשאול דבר חכמה ממי שאינו יודע.

הערה ד:

אגב בואנו הלום בדברי הרמב"ם הנ"ל, עוד צריך ביאור, מנין מקור הדוגמא הנוספת שהביא הרמב"ם שם לאונאת דברים, נשאלה שאלה על דבר חכמה לא יאמר למי שאינו יודע אותה חכמה, מה תשיב בדבר זה, או מה דעתך בדבר זה. ע"כ. וכ"כ הרמב"ם בפירוש המשניות (שם), והעתיקו מרן בשו"ע (חו"מ סי' רכח ס"ד), ואין כזאת לפנינו בב"מ. והמ"מ (במקום) כתב שאין כזאת לפנינו, אולם למד הרמב"ם דבר מדבר ופשוט הוא. ודחק ברמב"ם מפני ההכרח, ואם ימצא מקור בוודאי שיהיה טוב יותר. והנה עמד על כך הברית יעקב (סופר, סימן טו אות ה) והביא מהאור שמח (שם) שהראה מקורו מב"ב (דף פא סוע"א), א"ל דבר שהראשונים לא אמרו בו טעם תשאלני בבית המדרש כדי לביישני. ושהגר"ח קנייבסקי שליט"א בקרית מלך (שם) ציין לחולין (ו ע"א וברש"י) [שוב ראיתי שכן הראה מקורו העלי תמר (על הירושלמי ביכורים פ"ג ה"ג ד"ה שמואל אמר אין עומדין).] שלא ישאל אדם את רבו שאלה אלא ביודעו שישיבנו. ועוד למו"ק (ה ע"ב) ופסחים (קי ע"א). אולם הברית יעקב העיר שאין בהם דבר מפורש לרמב"ם. ואיהו הראה לב"ב (כב ע"א) ששאל רב אדא בר אהבה את רב דמי בעיא דלא איפשטא במנחות (סט ע"א), וכיון שלא ידע לא יכל למכור גרוגרותיו והפסידם. ועל כך התלונן רב דימי לפני רב יוסף חזי מר האי דעבדו לי. והשיבו רב יוסף, מאן דלא שהייה לאוניתא דמלכא דאדום לא נשהייה לאוניתך. דהיינו הקב"ה שנפרע לאונאת בני אדום, יפרע על שהונו אותך. ונפטר רב אדא בר אהבה. ע"כ. שוב ראיתי שקדמו במקור זה בספר דברי חן (על הרמב"ם מכירה שם). וידידי הרה"ג דוד כהן שליט"א הראה לשבת (מו סוע"א) דרב אויא הזדמן לביתו של רבא, והיה טיט ברגליו, וליכלך את המטה. "איקפיד רבא. בעא לצעוריה", ולכן שאל אותו שאלות שסבר שלא ידע להשיבם, אולם הוא השיב על כולם. וא"ר נחמן בר יצחק, בריך רחמנא דלא כסיפיה רבא לרב אויא. ע"כ. הנה שלבייש אדם הוא בדרך לשאול אותו שאלות שלא ידע להשיבם. ע"כ.

והנלע"ד במקורו של הרמב"ם, אחר ראותינו את דבריו בפירוש המשניות (ב"מ פ"ד מ"י תרגום קאפח) וז"ל, דע שאונאת דברים נאמר גם בה פסוק מיוחד, והוא אמרו ולא תונו איש את עמיתו ויראת מאלהיך. והחמיר בה יותר מאונאת ממון כמו שאתה רואה שהזהיר והפחיד עליה [במילים, ויראת מאלהיך, ועוד סיבה שהזהירה תורה בפסוק זה יותר באונאת דברים מממון...]. ועוד שהאדם יכול לעשותה בתחבולה, כגון שעומד על המחיר והוא אינו קונה, ואומר אין דעתי אלא לקנות. או שיציע לאדם שאינו מלומד דבר חכמה ויאמר לו הסבר לי דבר זה כדי לביישו, ויאמר אני חשבתי שהוא מאנשי החכמה. או שיספר ספור ויכלול בו מגרעות איזה אדם ומומיו, ויאמר אני לא נתכוונתי למה

שחשבתם. לפיכך אמר ויראת מאלהיך היודע כוונותיך ומחשבותיך, וזהו ענין אמרם כל דבר שהוא מסור ללב נאמר בו ויראת מאלהיך וכו'. עכ"ל. הנה שטרח הרמב"ם להסביר את אזהרת התורה המיוחדת שיש כאן שנאמר ויראת מאלהיך, משום שיש אופנים שנעשית אונאת דברים בתחבולה, ולכך הביא דוגמא אחת מהמשנה, בעומד על המחיר, והוסיף שתי דוגמאות שלו, להראות שיתכן וקרוב הדבר שיש אונאת דברים בתחבולה, ולכך הזהירה התורה על זאת. ומעתה כן עביד במשנה תורה, שבהלכה יד מפרש אונאת דברים של תחבולה, ומביא דוגמא אחרת של המשנה, היו חמרים מבקשים תבואה וכו' ולכך מוסיף עוד דוגמא שלו לשאול דבר חכמה, כדי להראות שאונאת בתחבולה דבר המצוי הינו, ואל יחשוב החושב שלא כן. [אולם ביאורנו זה יכון ברמב"ם רק אם נלמד בו שאונאת דברים היא גם שלא בדרך מרמה, ראה בתשובה שהרחבנו בזה וכן הסקנו להלכה. וכיון שהדוגמאות הקודמות במשנה תורה שם זכור מעשיך וכו' אינם בדרך מרמה, נזקק להביא דוגמא נוספת של תחבולה. אך אי ס"ל דכל אונאת דברים היא בדרך מרמה דוקא, ממילא גם כל הדוגמאות הקודמות של אונאה גם המה בתחבולה, ולשם מה להביא עוד דוגמאות.]

החינוך

ז. כאמור בריש אמיר גם סתמות לשון החינוך (מצוה שלח) שאונאת דברים דוקא בדיבור שכתב שם כמה וכמה פעמים שלא להונות ישראל בדברים וכו', וכן הם כל דוגמאותיו שם "ולא יאמר", וראוי להזהר שאפילו ברמז דבריו לא יהיה נשמע חירוף. ואפילו בקטנים ראוי להזהר שלא להכאיבן "בדברים" יותר מדי וכו', ועובר על זה והכאיב את חבירו "בדברים" וכו', ועוד בהמשך שב וכתב "דברים" "חירופים", ע"ש. אלא דאי משום הא אין הכרח, לפי שעוד כתב שם וז"ל, מדיני המצוה כמה אזהרות וכמה זירוזין שהזהירונו ז"ל בענין זה, שלא להכאיב הבריות בשום דבר ושלא לביישם וכו'. ע"כ. הנה שאוסר כל כאב לב וכל ביוש, ולא תולה זאת בדיבור. וכן ממשיך בטעמו שם, שהוא דבר הקשה ללב וכו'. ע"כ. והרי ללב קשה בין בדיבור בין במעשה. ועוד כותב שם, ולא יהיה באפשר לכתוב פרטי כל הדברים שיש בהן צער לבריות וכו', הנה שתולה זאת בצער בלבד ולא בדיבור הגורם לצער, וגם בטעמו למצוה כן הוא ע"ש.

אולם עוד יש שם לשון פלא בחינוך (מצוה שלח הנ"ל) שכתב וז"ל, מדיני המצוה, כמה אזהרות וכמה זירוזין שהזהירונו זכרונם לברכה בענין זה, שלא להכאיב הבריות בשום דבר ולא לביישם, "והפליגו בדבר" עד שאמרו שלא יתלה עיניו על המקח בשעה שאין לו דמים. עכ"ל. ולמד בו בשלחן המלך (מכירה פי"ד הי"ב), שאלו דברי החינוך מורים

דס"ל לחלק בין דיבור לראיה, ולכן תולה עיניו על המקח שהיא ראיה בלבד, אינה דין, רק הפלגה. ע"כ. וניתן לתבל דבריו, לפי שהחינוך לעיל בריש המצוה כתב דוגמאות לאונאת דברים וביניהם כתב, ולא יאמר לתגר בכמה חפץ זה והוא אינו רוצה ליקח. עכ"ל. וא"כ מהי הכפילות ששב וכתב, שלא יתלה עיניו במקח וכו'. אין זאת אלא שדין שונה הוא, זה בדיבור וזה בראיה, ולכן כתב כאן לשון הפלגה, דזה הוי חסידות, בשונה מהדין הראשון שהוא איסור גמור.

ברם באמת זה אינו מוכרח, שהנה החקרי לב (הנ"ל ד"ה וכן ראיתי בבירור) למד להיפך הגמור בחינוך שאף בלא דיבור, אסור, מדכתב החינוך (מצוה שלח) וז"ל, והפליגו בדבר עד שאמרו שלא יתלה עיניו על המקח, וראוי להזהר שאף ברמז דבריו לא יהיה נשמע חירוף לבני אדם וכו'. עכ"ל. ולא פירש מנין לומד כן במילים אלו. והנראה משום שלומד להיפך הגמור במילה הפלגה, לא הפלגה של חסידות, אלא הפלגה ברוב חומרת האיסור, שאף תלית העין אסורה, והרי שבלא דיבור אסור. ולפי"ז ביאור כפילות הדינים היא מפני שהדין השני דק יותר, שהראשון שהוא מדבר עם המוכר, ממילא תקוותו של המוכר להצליח במכירה גדולה יותר, מאשר בדין השני שרק תלה את עיניו במקח, ולכן צערו של המוכר פחות, ואף בזה אסור באיסור גמור.

איברא דבספר ברית יעקב (סי' טז סוף אות ג דף קנו ע"ב) כתב להשיב על החקרי לב הנ"ל שיש ללמוד להיפך מדברי החינוך הנ"ל, שמדוע כתב החינוך להראות את רוב הפלגת האיסור שאפילו ברמז דבריו לא יהיה נשמע חירוף לבני אדם, ולמה לא השמיענו חידוש טפי דאף בשתיקה משכחת לה לאו דאונאת דברים? ועל כן לומד בחינוך שרמז בדיבור אסור אך בלא דיבור אינו באיסור זה. עכ"ד. ואחר המחילה זה אינו, כי הראיה היא מדאסר לתלות עיניו במקח, ועל כך מוסיף החינוך עוד הפלגה שאונאת דברים אסורה אף ברמיזה. וא"כ מהו שהיה לו להשמיע חידוש טפי, והרי הוא באמת השמיע כבר חידוש זה. [ודין גרמא ליה, משום שלאורך מאמרו לא ראה ראיה מדברי הראשונים שכתבו איסור הבטה במקח, דס"ל דאונאת דברים אסורה אף שלא בדיבור, וכאשר הערנו עליו לעיל (אות ד). ולדרכו זו אין הבנה לראייתו של החק"ל מהחינוך, והיה לו להשיבו שאין ראיה ממנו כלל. ושמא זו כוונתו. ואיך שלא יהיה, באמת כוונת החינוך רמז "דבריו", לדרך זו, היינו שם האיסור "אונאת דברים" כאשר חז"ל קוראים לאיסור זה, וכאשר גם החינוך שם לאורך המצוה משתמש במונח זה, ואחר שמבואר בו לדרך זו שאונאת דברים היא אף בלא דיבור, א"כ כותבו רמז דבריו היינו רק שם האיסור, ואף שמצערו ברמז גם בלא דיבור אסור.]

ראיות שהחינוך אוסר גם בלא דיבור

ונראה דאליבא דאמת כן הוא בחינוך, שאונאת דברים היא אף שלא בדיבור, דחזי הוית בקונ' שערי אונאה (סימן ב עמ' כג) דהוכיח מהחינוך במקומות אחרים דס"ל להיפך הגמור שאונאת דברים קלה מאונאה במעשה, שהנה באיסור אונאת הגר (מצוה סג) כתב, שנמנענו מלהונות הגר אפילו בדברים. ועוד כתב (מצוה תקסט) במצוה שלא להונות עבד הבורח מאדוניו, מדכתיב וז"ל, בטוב לו לא תוננו, ובספרי זו אונאת דברים, כלומר שלא נחרפהו ונבזהו בדברים וכל שכן במעשה. עכ"ל. ומעתה על כרחך דאומרו כאן (במצוה שלח) "דברים", אדרבה הוא לרבותא, דאפי' בזה עובר ולא שבדוקא בדברים נאמר האיסור. ועל כן לשון החינוך הפלגה, היינו כאמור דין גמור [בפרט אחרי שהיא גמ' ערוכה] אלא שכה "הפליגו" חז"ל בחומרת איסור זה, שאף הבטה אסורה. וכאשר גם כן הוא לשון רבי יהודה (ב"מ נח ע"ב) שהוא מקור דין זה, ששם בברייתא אחר הדוגמאות של אונאת דברים מוסיף רבי יהודה "אף" לא יתלה עיניו על המקח וכו'. ומדכתב "אף", הרי שזה דין מחודש ודק יותר מכל הדוגמאות דלעיל. לכן כן נראה עיקר בדעת החינוך, דאונאת דברים היא אף שלא בדיבור.

אחרונים המקלים - שלחן המלך וחסדי דוד

ח. בספר שלחן המלך (מכירה פי"ד הי"ב) כתב שאף שדין הגמ' שהיא דעת ר"י שתלוי בראיה אף ללא דיבור, אולם במשנה הדין אחר בשואל בפיו ולכן לא הובא דין הגמ' בשו"ע, רק דין המשנה לפי שאונאה היא רק בדיבור כמשמעות הלשון אונאת "דברים", ולכן עשה מח' בין הטור והשו"ע הנ"ל לבין הרי"ף והרא"ש שכן הביאו גם את הגמ'. ושהרמב"ם אף שהשמיט הכל, אינו מפני שאינו סובר כשאמר לו, שהרי בפירוש המשניות (שם) ובספר המצוות (ל"ת רנא) כן כתבו, ולכן "כנראה" השמטתו את דברי רבי יהודה מוכיחה דלא ס"ל כוותיה. ודייק את לשון החינוך בדין זה שכתב "הפליגו חז"ל" שזה מפני שאינו בדיבור רק בראיה, ולכן כתב לשון הפלגה כי אין הלכה כר' יהודה שיש אונאה בראיה ולכן הוסיף בדרך הפלגה דין זה דהיינו דהוי חסידות. ושכן השמיטו את דינו של רבי יהודה הטור והשו"ע, וא"כ גם הם סוברים לחלק בין מעשה לדיבור. ועל כן נראה בדבריו (ד"ה עוד ראיתי לעט"ר) דס"ל דהלכה כרוב הראשונים הנ"ל, שהעומדים מאידך המה רק היראים והסמ"ג הנ"ל [אולם לא מובן, שבתחילה דבריו כתב שכן גם דעת הרא"ש והרי"ף שהעתיקו את רבי יהודה, ולשיטתו זה משנה את התמונה]. ועוד השיב שם על החק"ל ע"ש. והביא שבתוספתא (ב"מ פ"ג) כתובים דברי רבי יהודה

בתוספת המילים, ויאמר לו. והכי הוא בפסיקתא (פרשת בהר) ולכן מבאר שהגמ' דידן קיצרה, וכוונתה ברבי יהודה גם בדיבור והגמ' סמכה על המפורש כן במשנה.
ושכ"כ החסדי דוד (פארדו, על התוספתא ב"מ פ"ג ד"ה כשם שאונאה דף כז ע"א) שע"פ דברי ר"י בתוספתא מבאר את דבריו בברייתא שבגמ' דידן שכוונתו באמירה, ומה שקיצר מפני שסמך על המשנה דידן, שרבי יהודה הוא התנא של סתם משנה דידן. ונמצא דתליית עין בלא אמירה, שרי לכו"ע. ע"כ.

הברית יעקב

עוד עמד על פתגמא דנא הגאון הרי"ח סופר שליט"א בברית יעקב (סי' טז, ובמקבציאל ח"ט עמ' נא) ועמד על ראיות החקרי לב (ח"ג סי' פ דף לא ע"ג ודף סד ע"א ואילך בדפוס חדש) דלאו דוקא בדיבור ודחאם באורך ע"ש. והזכרנו הרבה מדבריו לעיל לאורך הדברים (אותיות ב-ז). ונבא לדון עוד בדבריו, שהנה טען הברית יעקב (שם אות ב) שהיראים דעת יחיד הוא, לפי שיש ללמוד מסתימת הראשונים דפליגי עליה, משום שדין מחודש שחידש אחד מן הראשונים, ואין זכר לו בשאר דברי הראשונים, יש ללמוד מסתימתם דפליגי עליה, וכאשר ליקט רבים האומרים יסוד זה בספריו ע"ש. ע"כ. וקשה, מה דין מחודש יש כאן והיא גמרא ערוכה (פסחים נב ע"ב הנ"ל), אל יתלה עיניו במקח, ועל כן שתיקת שאר הראשונים לו שתקו, היינו ששתקו לגמ', ופשיטא שמסכימים עם היראים. ואיהו הפך את כל הקערה, כאילו פשוט לעשות אוקימתא בדברי רבי יהודה דמיירי באומר בגלל ספרא שאף אחד לא זכר, וגם אם זוכרה, למה לפרש את הגמ' לפי הספרא על ידי אוקימתא בגמ' דידן, ויותר הגיוני להפך שדברי הספרא דיבור לאו דוקא, ובעיקר כי דבריו נגד הראשונים שלמדו להדיא את הגמ' בלא דיבור וכדלעיל.
עוד חזי הוית בספר נורא תהלות (פ"ב סי"ב) שהשיב על דברי הברית יעקב האלו, משו"ת לב חיים (ח"ב סי' פח דף נ ע"ג) הובא בחזון עובדיה (ימים נוראים עמ' רג) ושכ"כ החק"ל גופיה (ח"א יו"ד סי' לח) ועוד ספרים דהעיקר שכלל זה אינו כשהדין יש בו טעם נכון, ומלתא דמסתברא דכל כה"ג אמרינן להיפך, אילו שמיעא להו לא הוו שתקי. והיא מילתא דמסתברא, דמאי שנא אי מצערו בדיבורו או במראה פניו. ועע"ש. ועוד שב והניף ידו בזה בנורא תהלות (פ"ב סעיף לב) ולדחות את הגרי"ח סופר ע"ש.

אחרונים המחמירים - מהרש"ל ודעימיה

ט. וכן יש להוכיח מהמהרש"ל בחדושיו לטור הביאו הסמ"ע (סי' רכז ס"ק נא) שאף באופנים שאין אונאת ממון, כגון בשטרות קרקעות ועוד, כיון שאונה אותו עובר על אונאת דברים וגניבת דעת, והוא בכלל לא תונו דדברים דלהלן סימן רכח, רק אם המוכר

לא ידע שהוא מאנה אז לא עובר. חזינן דיש לא תונו אף בלא דיבור. והכי נקט גם האור החיים (ויקרא כה סוף יז) שאף שאין אונאת ממון בקרקעות, יש בו איסור אונאת דברים, שבו "נכלל כל מין אונאה, כי גם המאנה חברו לרמותו בדברי שקר הוא מאנהו", ולכן כאן ששיקר במחיר, הוא בכלל אונאת דברים. עכ"ד. וכ"כ הפת"ש (סי' רכז ס"ק כא). והכי כתב במשכנות הרועים (ערך אונאה אות לח) ושכ"כ הכנה"ג (הגה"ט סי' רכז אות סד) ושכ"כ הרב בית דוד (חו"מ ס"ס קיח) שכ"כ הכלי יקר מתוך סדר הפסוקים. ע"כ. וכ"פ הגאון ר"נ נוסבוים שליט"א במקבציאל (ח"ל תשס"ה עמ' שעו אות א) כמהרש"ל.

חקרי לב ודעימיה

ראש המדברים בסוגיא זו הוא החקרי לב (יו"ד ח"ג סי' פ דף לא ע"ג ודף סד ע"א ואילך בדפוס חדש) שעמד על פתגמא דנא באורך רב, והוכיח לאיסור מדברי רבי יהודה בבריתא ב"מ הנ"ל, ומהיראים, ושאומרם אונאת "דברים" לאו דוקא הוא, אלא שדיבר הכתוב בהווה, לפי שרוב אונאות הדברים הם בדיבור. ושכן מבואר בסמ"ג (הנ"ל) [אולם ראה שם בחק"ל (ד"ה וכן ראיתי) שכתב פעמיים שהרא"ם והסמ"ג והחינוך והטור והשו"ע פסקו כרבי יהודה, דהיינו שאף ללא דיבור רק בהבטה עובר על לא תונו. וקשה שהטור והשו"ע כתבו בדיבור, ושמא לרוב אריכות הדברים נפלה שם טעות. שוב ראיתי בשלחן המלך (מכירה פי"ד הי"ב ד"ה עוד ראיתי) שכתב על החק"ל הנ"ל שהיא פליטת קולומוס.] את"ד, ועוד נשזרו דבריו לעיל לאורך המאמר.

וכן הגר"ח פאלאג'י בספרו תוכחת חיים (מקץ סוף עמ' קסג והלאה) האריך הרחיב בחיוב השבת מכתב תשובה לשואלו דבר, ושם (עמ' קסה) דאסור משום לאו דלא תונו, וכאשר ביאר החינוך (מצוה שלח) שא"א לפרט כל פרטי איסור זה. ואף שאי השבה למכתב שהוא בשב ואל תעשה, מ"מ הוי איסור גמור, וכמו שהכריע בזה זקני החק"ל (חיו"ד ח"ג סי' פ דל"א ע"ג) וכמבואר ביראים (מצוה קפ), שאף בהבטה הוי לאו זה. עכת"ד. ועוד לו בגנזי חיים (מע' א אות יז) שב וחיזק את פסק החק"ל. [אולם בברית יעקב (סי' טז אות ה) שכתב שהגר"ח פאלאג'י חזר בו בספר גנזי חיים (מע' כ אות עג) ששם האריך בגודל האיסור למי שאינו משיב על אגרות, ומנה את האיסורים והשמיט איסור לא תונו. ע"כ. והוא פלאי איך לומד מדהשמיט דחזר בו, ולא יותר פשוט שהיה די לו באיסורים שהביא כבר, ולמה לעשותו חוזר בכדי, ובלי שיפרש דבריו והלא דרכו לפרש ולא לסתום, ובפרט ששם מציין אל דבריו שבתוכחת חיים ששם הביא ראיות רבות לאסור. וגם בגוף הספר גנזי חיים (מערכת א אות טו"ב) מחזק את פסקו של החק"ל מהמנהיג וכדלעיל, ולדרכו

של הברית יעקב צריך לעשותו חוזר מעצמו באותו הספר. ומ"מ בוודאי שא"א לכתוב שהוא חזר בו בתורת ודאי.]

עוד אחרונים רבים

וכ"כ בשו"ת זקן אהרן (סי' צה דס"א ע"ב, הביאו הברית יעקב סי' טז אות ד) תלמיד הרא"ם, במנהגם לקרא לעולה לתורה בשם אביו, ואביו היה מומר שעשה טובות לישראל ומת בוודוי על עונו, שאם לא יזכירו שם אביו, הויה אונאת דברים שקשה מאונאת ממון וכו'. ע"כ. חזינן דפשיט"ל דיש אונאת דברים בשתיקה בלא דיבור. וכן כתב הגאון ר"י פערלא (עשה כח דקע"א סוע"ד) דאונאת דברים היא אף שלא בדיבור ושכן הסכמת הראשונים שהעתיקו דינו של רבי יהודה אל יתלה עיניו במקח. ועוד כ"כ בספר מצוות השלום (אפשטיין, עמ' 234 והלאה) דהוי אונאה גם בשתיקה וכגמ' והיראים, וע"ש שדן בכמה וכמה ציורים של אונאת דברים מסוג זה. וע"ע בספרים תורת האדם לאדם (ח"ד עמ' 210) ובמשפט אונאה (ר"ס רכח בבאורים). גם בספר בשערי אונאה (סימן ב) הוכיח שיש אונאת דברים גם ללא דיבור, והבאנו לעיל ראיותיו מהחינוך במצוות אחרות (מצוה תקסט, סג), וכן הוכיח מלשון המסילת ישרים (פי"א) או לעשות מעשה שיגרום לו שיבוש. עכ"ל. והכי נקט נמי בספר לרעך כמוך (חלק אונאת דברים פ"א ס"ה). וכ"כ בספר נורא תהלות (כדורי, פ"ב סי"ב, וסעיף לב) ושכן מבואר לאיסור ביוסף אומץ (יוזפא, עמ' 356), ובחפץ חיים בחובת השמירה (פי"ד) שגם ברמז וכוונתו לצער הוי אונאת דברים. ועע"ש.

אחר עלות זאת שמפורש בראשונים ובאחרונים רבים, דאונאה היא אף שלא בדרך דיבור, ואין שום ראשון שיש בו הכרח דס"ל להקל. ואף האחרונים הסוברים להקל המה מיעוט, נראה פשוט שאונאת דברים היא אף שלא בדיבור.

סימן ג - אונאת דברים בשגגה

תוכן התשובה בקצרה. א. האם אונאת דברים אסורה אף בשגגה, כפי שבכל איסורי התורה השוגג צריך כפרה או כיון שהאיסור לצער הוא נפשי, מי שציער בלא כוונה לא עשה איסור כלל. וכך רואים ברמב"ם ובעוד ראשונים, שתלו איסור זה בעשהו בכוונה, הא שלא בכוונה ליכא איסור. והכי מבואר בראב"ד שכתב שהמבייש את חבירו וחייב בתשלומי בושת כשנתכוון לצערו לא די בתשלומי בושת, ולא ימחל לו עד שיבקש ממנו מחילה, ברם אם לא נתכוון לכך, די בתשלום, וא"צ לבקש מחילתו. ב. והכי נמצא מבואר בכמה אחרונים. ג. גם הכי עולה לדעת הסוברים שאונאת דברים היא רק בדרך מרמה,

הרי שהם סוברים שלא די שיתכוון לצערו, אלא אף כשמתכוין לצער, צריך שיצערו בדרך מרמה. ד. אחרונים האוסרים. ה. ספר רעך כמוך המיקל וראיותיו.

שאלה: המצער את רעו בשגגה, שלא התכוון לצערו אלא שרעו פירש את דבריו שהיו כדי לצערו ונפגע, או שמחמת טעות הצטער חבירו כגון שהתקשר אליו והעירו משנתו, וכן כיוצא בזה כל שציערו בשגגה, האם עבר על אונאת דברים בשגגה, ועון הוא ככל שגגות שבתורה, או שלא עבר בכך משום אונאת דברים.

צדדי הספק

תשובה: א. בפשטות יש לומר שכשם שכל איסורי התורה נאמרו על מזיד אולם, אף השוגג עשה איסור אלא שהמזיד חמור משוגג, ברם גם השוגג צריך כפרה. הוא הדין באונאת דברים שהיא נאמרה על המצער את רעו במזיד, ואף בשוגג עביד איסורא, דמאי שנא איסור תורה דלא תונו משאר איסורי תורה. מאידך גיסא יש מקום לסבור שהיות והאיסור לצער את חבירו הוא דבר נפשי, תלוי בכוונה דוקא, ולכן השוגג לא עשה כלל איסור, וכפי שכן הוא הדרך בעולם, שאם ציערו בשגגה, כגון שדרך על רגלו אנשים מוחלים על כך ומבינים שהיה זה "בלא כוונה", ואף אנו מרצים ילדים קטנים באמירה "זה היה בלי כוונה", משום ההבנה שבשוגג אין קפידא על המצער. אך כמובן שלכך צריך ראיות. וזה החלי בעזר צורי וגואלי.

"בלא כוונה" - רמב"ם ודעימיה

חזינן בראשונים שתלו את איסור לא תונו דאונאת דברים דוקא במתכוין, הא שלא במתכוין, ליכא איסורא. דהנה כתב הרמב"ם בפירוש המשניות (ב"מ פ"ד מ"י) וז"ל, כגון שעומד על המחיר והוא אינו קונה, ואומר אין דעתי אלא לקנות. או שיציע לאדם שאינו מלומד, דבר חכמה, ויאמר לו הסבר לי דבר זה כדי לביישו, ויאמר אני חשבתי שהוא מאנשי החכמה. או שיספר ספור ויכלול בו מגרעות איזה אדם ומומיו, ויאמר אני לא נתכוונתי למה שחשבתם. לפיכך אמר ויראת מאלהיך היודע כוונותיך ומחשבותיך, וזהו ענין אמרם כל דבר שהוא מסור ללב נאמר בו ויראת מאלהיך, ולפי ענין זה תמצא בתורה כל מקום שאמר ויראת מאלהיך הוא דבר שלא יוכלו דייני בשר ודם לשפוט בו. עכ"ל. הנה מבואר בו שאם כוונתו היתה באמת לסיבה שאומר, לא היה עובר על לא תונו, אף שרעו נצטער [ועיקר הראיה מאומרו "לא נתכוונתי למה שחשבתם", ומה בכך הרי ציער את רעו], ואין זאת אלא משום הסיבה האמורה, שכל שלא נתכוון לצערו, לא עבר. והכי מוכח עוד מהרמב"ם (תשובה פ"ז ה"ח) דכתב וז"ל, וחטא גמור הוא לומר לבעל תשובה זכור מעשיך הראשונים, או להזכירן לפניו כדי לביישו, או להזכיר דברים וענינים הדומין

להם כדי להזכירו מה עשה, הכל אסור ומוזהר עליו בכלל הוניית דברים שהזהירה תורה עליה, שנאמר ולא תונו איש את עמיתו. עכ"ל. והכי כתבו בדומה ללשונו של הרמב"ם עוד ראשונים, כגון בספר הבתים (שערי תשובה שער ראשון) ובספר תניא רבתי (סימן עב). הנה שדווקא כשכוונתו לביישו, או להזכיר מעשיו לביישו אסור, הא שלא בכוונה ליכא.

ראב"ד

וכן יש להוכיח מדברי הראב"ד הביאו השיטה מקובצת (ב"ק צב ע"א) גבי חיובי תשלומי בושת שכתב וז"ל, פירוש הבושת כמו חולי הוא, שהוריקו פניו ונעכר דמו, וכל אבריו נתרופפו, ולבו דואג. ואמרו בכמה אדם רוצה לסבול זה החולי בשיעורין הללו המפורשין במשנה. אבל זה שנתכוון לצערו, אינו יוצא ידי שמים עד שיפייס את חברו, והוא יבקש עליו רחמים מפני שחטא בצער חברו, כמו שאמרו לענין גזלה חבול ישיב רשע גזלה ישלם, אף על פי שמשלם גזלה, רשע הוא, וצריך כפרה על חטאו. עכ"ל. הנה שדוקא כשנתכוון לצערו עובר על שציערו, ולא ימחל לו עד שיבקש ממנו מחילה, ולא די בתשלומי בושת. ברם אם לא נתכוון לכך, די בתשלום, וא"צ לבקש מחילתו. וראה עוד בזה להלן (אות ד בדברי שלום).

אחרונים המקלים

ב. המהרש"ל (חידושים לטור סי' רכז) הביאו הסמ"ע (סי' רכז ס"ק נא והפת"ש שם ס"ק כא) כתב, שאף באופנים שאין אונאת ממון, בשטרות קרקעות ועוד, כיון שהונה אותו עובר על אונאת דברים וגניבת דעת, והוא בכלל לא תונו דדברים, דסימן רכח, רק אם המוכר לא ידע שהוא מאנה אז לא עובר. ע"כ. הנה שסיים שאם המוכר לא ידע, לא עובר על אונאת דברים, דהיינו בשגגה ליכא משום אונאה.

וכן יש להוכיח משו"ת שתי הלחם (סימן טו, הביאו הכרם יוסף ב"ק דף צב ע"א) שיישב את הסתירה ברמב"ם בין הלכות חובל ומזיק (פ"ה ה"ט) שהמזיק ממון חבירו ושילם, נתכפר לו וא"צ לבקש מחילה, להלכות תשובה (פ"ב ה"ט) שחובה לבקש מחילה בנוסף להחזר הממון. שבהלכות תשובה מדובר במזיק בכוונה, כגון שגזל ממנו בכח, ובחובל ומזיק שהזיקו בלא בכוונה, כגון שיצאה אש מביתו ונשרף גדישו, או שבהמתו אכלה תבואתו וכדו', שאז כששילם לו נמחל. ע"כ. הנה דס"ל שבשוגג א"צ לבקש מחילה, דהיינו שלא עבר על לא תונו.

וכן מבואר להקל בשולחן ערוך הרב (אונאה סעיף כח) שכתב וז"ל, כיצד היא אונאת דברים, היו חמרים מבקשים ממנו תבואה לקנות, לא יאמר לכו אצל פלוני, והוא יודע

שאין לו, אלא שמתכוין להתל בו דרך בזיון או בחמרים. ואף על פי שיכול להתנצל לומר לו הייתי סבור שיש לך, הרי זה דבר המסור ללב, ועל זה נאמר ויראת מאלהיך אני ה'. וכן הביאו מהאנציקלופדיה תלמודית (ערך חובל ס"ק 118, ראה להלן אות ד) בשם הראב"ד הנ"ל להקל.

וכן כתב להקל בספר פתחי חושן (חלק ה פט"ו סס"ק ד) וז"ל, כתב בכסף הקדשים (סימן תכ) שאין המבייש בדברים חייב אלא כשנתכוין לבייש, ועל פי הבחנת השומעים יש בזה ביוש, אבל אם מתכוין לומר לו מה שנראה בעיניו, אינו בכלל לא תונו, ואף על פי שהוברר אח"כ שטעה בדבריו, כיון שהלך לתומו, או שהיה מוטעה פטור מכלום וכו'. ועוד הביא משו"ע הרב הנ"ל ועע"ש.

והכי נקט נמי בספר הלכות משפט (קאהן, סי' רכח ס"א עמ' רכג) שבשגגה ליכא איסור לא תונו משום דברי המהרש"ל הנ"ל, אך הביא מתקנת השבים לרבי צדוק הכהן מלובלין (דף מח ע"א) שאף המאנה דברים בשוגג צריך סליחה וכפרה. ע"כ. ואת"י. וכן נקט בספר לרעך כמוך (ח"ג אונאת דברים פ"א סי"א) ויובאו דבריו להלן בעז"ה.

עוד סיעת המתירים דס"ל דאונאת דברים היא רק בדרך מרמה

ג. עוד ישנה סיעת פוסקים דס"ל שאונאת דברים היא דוקא כשמצער אותו בערמה, כגון שאומר לו, זכור מעשיך הראשונים, כשכוונתו לצערו, והוא יכול לתרץ דבריו שלא התכוון לצערו, אלא אמר כן כדי להוכיחו, או לחזקו, או לשבחו וכדו'. משום שאיסור התורה נאמר בלשון "לא תונו", והמילה אונאה היא מלשון מרמה. וכך גם הם כל הדוגמאות במשנה ובגמ' (ב"מ נח) כשמצערו בדרך עורמה. שהנה כ"כ רבנו שלמה אסתרוק (והוא מן הראשונים, הביאו הרחיד"א בנחל קדומים סוף קדושים אות ל מכת"י) ובשו"ת מהר"י באסן (סי' כה ד"ה אבל התימה), והכנה"ג (חו"מ סי' רכח בהגהות הטור ס"ק ד) ושכ"כ הקרבן אהרן (על ספרא ויקרא בהר פ"ד אות ב) ובעל אהבת עולם (דף עו, ואת"י). ושכ"כ בשו"ת משפטי שמואל (סימן קיט ד"ה ונבא לחטא הרביעי). ע"כ. וכ"כ בעל הבאר שבע בספרו צידה לדרך (ויקרא כה, יז). וכ"כ בספר באורח ישרים (טקסין, ב"מ נח נדפס תרס"ט), וכ"כ בשבילי חיים (שעל החפץ חיים בפתיחה סס"ק מא). ובספר דברי שלום (יודקין, ח"א סי' מה) הוכיח כן מספר מנורת המאור (אבוהב, נר שני כלל ג חלק ב). ועמדנו על כך לעיל (סימן א), ע"ש בהרחבה. והרי שלשיטתם ברור שאונאת דברים היא רק במתכוין לצערו, שהם מחדשים אף יתרה מכך, לא רק שיתכוון לצערו, אלא אף כשמתכוין לצער, צריך שיצערו בדרך מרמה. ואף ששם פסקנו שלא כמותם, מ"מ שפיר דמי לצרף אותם לשיטות המקלות, כי כאמור גם הם סוברים כן.

אחרונים האוסרים

ד. מאידך מבואר שהמצער רעו בשגגה עבר על לא תונו, לבעל המשנה ברורה בספר חובת השמירה (פ"ח אות ד) שכתב וז"ל, מרוב הרגלו של האדם, יוצא מדיבורו כמה פעמים ענין גנותו של אדם או אונאתו שלא במתכוין וכו', הוא ג"כ לשה"ר ואונאת דברים. עכ"ל. ועוד לו שם (בענין עשרת הדברים) כתב וז"ל, ופירוש שמאנהו ע"י שמטריחו בחנם, דכל מיני צער נכללו באונאת דברים. ע"כ. ובפתיחה לחפץ חיים (לאווין יד בהערות) כתב, ודע דלאו דלא תונו וכו' עיקרו קאי אפילו אם המצטער אינו מתבייש ע"י זה רק צער בעלמא, כמו שמצוייר שם בגמ' בהרבה אופנים, לא יתלה עיניו במקח וכו', וכיוצא בזה. ע"כ.

וכן משמע בחזו"א בקובץ אגרות (סוף ח"א), צריך להזהר שלא לגרום צער לחבירו בדיבור קל אף לרגע ויש בזה ל"ת, כדאמרינן סוף פרק הזהב. ע"כ. ופשט דבריו הוא אף שאינו מכוון לרוב הזהירות הנצרכת.

גם בספר דברי שלום (מזרחי, חו"מ סוף ח"ג אחר הנספחים) תשובה מבן המחבר (ד"ה חבל בחברו בשוגג האם צריך לפייסו) הסתפק בהאמור, ושבספר פרי האדמה על הרמב"ם (חובל ומזיק פ"ה ה"ט) והגר"ז (נזקי גוף ונפש פ"ו) כתבו להדיא שאף החובל ללא כוונה אף ששילם בעד חבלתו, אין מתכפר לו עד שיבקש ממנו וימחול לו על צערו. ע"כ. [ברם יש להשיב שאף לשיטתם היינו בחבלה שחבל בגופו, ששם אסור אף בשוגג, לא כן כשציערו צער הנפש בלבד, בזה א"צ מחילה וכמבואר ברמב"ם הנ"ל, שהרי כל החידוש נאמר רק על אונאת דברים שבשוגג א"צ מחילה, ולא על חובל שבו יהיה דינו כבכל התורה שאף השוגג צריך כפרה.]

ומאידך הביא שבאנציקלופדיה תלמודית (מערכת חובל) הוכיחו מלשון הראב"ד שבשיטמ"ק (הנ"ל) שכתב אבל זה שנתכוון לצערו, אינו יוצא ידי שמים עד שיפייס את חברו. עכ"ל. חזינן דדוקא במזיד. ואיהו השיב, שהיות שדבריו הם על דין המשנה, שמשלם בושת, כתב שנתכוון, שרק בכוונה יש תשלומי בושת, ושוב ממשיך שאינו יוצא ידי שמים עד שיפייס, אך אה"נ זה גם בלא כוונה, ונשאר בצ"ע בדעת הראב"ד. [ואחר המחילה הדחיה אינה נראית כלל, בפרט שא"א לדחות כן ברמב"ם ודעימיה הנ"ל, ובפרט דחזינן סיעת אחרונים דס"ל הכי, ואילו היה יודע מכך, לא היה דוחה כן, וגם הוא כאמור נשאר בצ"ע, שהרגיש בקושי דבריו.] ולאידך סייע זאת מאחר שלמדו חיוב פיוס מאבימלך, ושם היה תחילתו בפשיעה וסופו באונס במה שלקח את שרה, כמו שכתב המאירי (מכות דף ט) דהיינו שוגג קרוב למזיד, א"כ אין לך בו אלא חידושו, אך שוגג

גמור, אין חובה לפייס. והקשה דאם כן למה השו"ע (הנ"ל חו"מ סי' תכב שחובה לפייסו חוץ מהתשלומים) סתם ולא חילק בין שוגג למזיד. [אולם אינו מוכרח, כי פשט השו"ע שם מיירי במצער במזיד, שהרי בסימן הקודם (ס"א וס"ג) ביאר שחיוב תשלומי בושת הוא רק במזיד, ושוב בסימן הבא הנ"ל פותח שהחובל בחבירו אף שנתן לו ה' דברים, אינו מתכפר לו עד שיבקש ממנו וימחול לו. ע"כ. וכיון שמדבר בנתן לו ה' דברים דהיינו במשלם, הרי שמדבר במזיד, שכאמור בשוגג אינו משלם, וא"כ אדרבה פשט דבריו הוא במזיד. אך אי אפשר להשתמש בדברי השו"ע ולהכריח להיפך, דבשוגג א"צ למחילה, די"ל דרבותא קמ"ל דאף שמשלם אינו פטור מבקשת מחילה, וק"ו כשאינו משלם. וגם חילקנו לעיל בין דין חובל לדין אונאת דברים.] ועע"ש, ובסיום התשובה הסיק שאף השוגג חייב לפייסו.

ספר לרעך כמוך

ה. ועתה אינה ה' לידי ספר לרעך כמוך (ח"ג אונאת דברים פ"א סעיף יא ובס"ק יב, ועוד לו בח"ב ואהבת לרעך פ"ב ס"ג) וקדמני בפתגמא דנא, וגם הוא כתב להוכיח מהפוסקים שתלו זאת ב"מתכוין", שבשגגה ליכא איסורא, ועוד הביא מן החדשות וכדלהלן, וסוף דבר העלה שמי שהונה את רעו בשגגה, כיון שלא ידע שהוא יצטער ממעשה כזה, לא עבר על לא תונו, ואינו צריך תשובה. כגון דרך על רגלו בשגגה, או ששאל היכן היית, ופלוני סבר שהוא חושדו ונעלב, והשואל לא התכוין, או מי שהתקשר בשעה מאוחרת לרעו ובטעות חייג מספר אחר, והעיר אדם משינה, דכל כה"ג בשגגה עביד, ואינו צריך תשובה. ונתן טעם בדבר, מפני שהתנהגות כזו מתקבלת בהבנה, שהרי דרך בני אדם לטעות והנהגה זו לא אסרה תורה.

ראיותיו בציער בשגגה

המגיד משנה (מכירה פי"ד הי"ח) על דברי הרמב"ם, שבאונאת דברים נאמר ויראת מאלהיך "לפי שהדבר מסור ללב", כתב וז"ל, פירוש, לפי שהוא יכול לטעון ולומר לטובה נתכוונתי, או כך הייתי סבור ולא עלה בדעתי רק טוב. ע"כ. [לכאורה כוונתו "לטובה נתכוונתי" היינו שמפרש את הדוגמאות של אונאת דברים דלעיל (הל' יג-יד) "זכור מעשיך הראשונים" וכו', שנתכוין לטובה, ולא לעוקצו, שאמר כן כדי לחזקו שלכן עליו להוסיף יותר בעשיית מצוות, וכדומה, או שכוונתו היתה לשבחו, אשריך מהיכן באת ולהיכן הגעת וכדו', וכלל לא התכוון לעקוץ אותו. והמשך דבריו "וכך הייתי סבור" וכו', היינו לא ידעתי שתפגע מכך.] ומשמע בפרט מהסיפא דבכה"ג אינו עובר בלא תונו, אף שבפועל ציער את רעו, כיון שכאמור לא התכוון.

רמב"ן

עוד הביא שכן מבואר ברמב"ן (ויקרא כה, טו) המאנה לדעת עובר בלא תונו וכו'. אע"פ שהוא אסור להונות כן לדעת. עכ"ל. ומדויק הא בלא דעת, דהיינו בשגגה, אינו עובר. ברם לי צ"ע אם יש ראיה ממנו, היות והרמב"ן מירי באונאת ממון, ולא באונאת דברים והוא הרמב"ן המחודש הסובר שגם כשאין אונאת ממון, כגון בקרקעות וכדו' ובפחות משתות, עובר על הלאו של אונאת ממון [שים לב ממון, ולא דברים], ופסק כוותיה החינוך (מצוה שלז) והביאם הפתחי תשובה (סי' רכז ס"ק כא) [ועמד על דבריהם בשערי יושר (ש"ה פ"ה אות עו והלאה). וחזי הוית להגאון ר"נ נוסבוים שליט"א במקבציאל (ח"ל תשס"ה עמ' שעו אות א) שהביא מהרע"א על השו"ע (סי' רכז סכ"ט) דהמשנה למלך (מלוה ולוה פ"ד ה"א) הוכיח מתוס' (ב"מ סא ע"א ד"ה אלא) דאין בקרקעות איסור תורה. ע"כ. ושהמנחת חינוך (מצוה שלז) הוכיח מהרמב"ם דיש איסור, ועל כן סיים הרב הכותב, דהוי ספיקא דאורייתא לחומרא] ברם לכאורה יוצא ברמב"ן שעצם איסור אונאת ממון כולל שני חלקים, האחד ממונות והשני צער, וכיון שתלה את חיוב החלק השני במאנה לדעת, מינה נילף לאונאת דברים דדוקא בלדעת. וצ"ע אם יש ללמוד באונאת ממון לדברים.

מ"א ויש"ש

עוד הוכיח מהמגן אברהם (סי' תרו ס"ק ו) גבי בקשת מחילה מנפטר, שהביא את היש"ש (ב"ק פ"ח סי' מו) שהקורא לרעו ממזר, אינו צריך לבקש את מחילת אבותיו, משום שיכול לומר עליך כיוונתי. ע"כ. דהיינו כשקראו ממזר, התכוון להעליב אותו, ולא חשב על התולדה שבאמירה זו שגם הוריו מתבזים, ולכן מהוריו אינו צריך לבקש מחילה. ובמחצית השקל הוסיף שסיים שם היש"ש, דיכול לומר לאו אדעתאי. ע"כ. דהיינו משום שלא כיון לביישם. ובביאור הגר"א (שם) כב שכן עיקר ועוד הוכיחן כן מהשו"ע חו"מ סי' תכא ס"א שכתוב "עד שיכוין לביישו" [ברם צ"ע בראיה זו, הן שם השו"ע עוסק בחיובי ממונות של בושת, שהם תלויים בכוונה, ומנין שאף לגבי מחילה הדברים אמורים, והרי בביישו בדברים פטור מתשלומים כדאיתא בשו"ע (סי' תכ סל"ח). ובפרט ששם מקור הדין דדוקא בכוונה, הוא מדכתיב והחזיקה במבושיו, כדאיתא בב"ק (פו ע"א) וכן הוא לפנינו בלשון המשנה (ב"ק רפ"ח), אלא שבמשנה שבגמ' שלפנינו (ב"ק פו ע"ב) הושמט משפט זה, ובגהות וציונים (בגליון הגמ' שם אות א) הראו שכגירסא שבמשניות כן הוא גם בירושלמי, ושכן הרי"ף והרא"ש גורסים גם בגמ' דידן. וכיון שלומדים כן מפסוק, מנין שאף באונאת דברים כן הוא.] והכי נקטו גם בשו"ע הרב (שם סעיף י) ובמ"ב (ס"ק יג) ובכף החיים (ס"ק לח). חזינן דמטעם שלא כיון לכך, אינו צריך לבקשם מחילה, אף

שבפועל ביזה אותם. [ובדרך זו דברי הישׁ"ש עולים יפה עם דבריו הנ"ל בחידושיו לטור (סי' רכז) הביאוהו הסמ"ע (סי' רכז ס"ק נא) והפת"ש (שם ס"ק כא) וכנזכ"ל שאם המוכר לא ידע שהוא מאנה אז לא עובר. ע"כ.]

חינוך

עוד הוכיח שבשוגג לא עבר על ואהבת לרעך [ומאהבת למד דה"ה הכא בלא תונו, הרי דפשיט"ל שבכל מצוות שבין אדם לחבירו ליכא איסור בשגגה, ולענ"ד צריך לכך ראיה, וראה בטור (ר"ס רכח) שבאונאת ממון בשוגג עובר בלאו, הנה מבואר שאף בבין אדם לחבירו איכא לאו בשגגה, ואיהו יחלק בין בין אדם לחבירו בממונות לבין אדם לחבירו דנפשות, אך לענ"ד צריך לכך ראיה.] מדברי החינוך (מצוה רמג) במצות ואהבת שכתב וז"ל, או צערו בשום דבר לדעת, ביטל עשה זו. ע"כ. הנה דדוקא לדעת, הא בשוגג לא ביטל העשה. ועוד הוכיח מהחינוך (מצוה רמ) באיסור הלבנת פנים שכתב וז"ל, ועובר עליה והלבין פני חברו ברבים במזיד. והגר"ח קנייבסקי שליט"א במכתבים שבסוף הספר (לרעך כמוך ח"ב מכתב כו) על דיוק לשונות החינוך הנ"ל, מדוע שונות מצוות אלו מכל מצוה שהעובר עליה בשגגה נחשב איסור שוגג מיהא? השיבו, לא זה כוונת התורה (ומ"מ ראוי ליזהר גם בשוגג). עכ"ל. ואיהו כאמור לעיל, הבין בדבריו מפני שהתנהגות כזו מתקבלת בהבנה, שהרי דרך בני אדם לטעות, ולכן הנהגה זו לא אסרה תורה. ע"כ. [דהיינו התורה אסרה לצער את חבירו דוקא במזיד ולא בשגגה, מפני שהמצטער מחמת שגגה אינו מקפיד כ"כ, מפני שאנשים מבינים שיש תקלות כאלו, וכמו מי שדרכו לו על הרגל בשגגה, בדר"כ מוחל על טעות זו, וכן כל כיוצ"ב.] ועוד הביא שכ"כ בספר באורח משפט (חו"מ סי' כו, ואת"י) דבלא כוונה לא מבטל את מצות ואהבת לרעך. אלו תורף דבריו ועע"ש.

לאור האמור יוצא מבואר, שכל שציער את רעו בשגגה ליכא איסור דאונאת דברים.

סימן ד - עושה מעשה לצורכו וממילא רעו הצטער האם עבר על אונאת דברים

תוכן התשובה בקצרה

א. מקום יש ללמוד דלא תונו הוא דוקא במתכוון לצערו, אך העושה דבר וממילא חברו נצטער לא עבר, וזה כפשט לשון התורה לא תונו שפירושו אל תצערו, והיינו בכוונה, וכך הם כל הדוגמאות בסוגית אונאת דברים כשמתכוין לצערו. ב. סיעת הסוברים שאונאת דברים היא רק בדרך מרמה, פשוט שהם סוברים להקל כאן, שלשיטתם לא די שכיוון

לצערו, אלא צריך שיכוון לצערו בעורמה. וכך בפשטות היא דעתם של הראשונים שהתנו את המאנה שיכוון, היינו שיכוין לצערו, ברם אינו מוכרח היות ואפשר ללמוד בהם שבאו לאפוקי מהשוגג. ג. והכי לכאורה מוכח מדין השואל מחיר כדי לקנות ולא קנה, שאין בזה אונאת דברים, אף שיש צער למוכר כשאינו קונה, הנה שכל שאינו מתכוין לצערו ויש לו סיבה, אף שרעו מצטער אין בזה אונאת דברים. אלא שיש להשיב על כך. ד. והכי מוכח מהראב"ד והר"ש משאנץ על התורת כהנים שביארו את האיסור לשאול מחיר, שהוא שואל בשביל להתלוצץ על המוכר, ומתוך שהוצרכו לעשות אוקימתא זו, היינו מפני שכל שיש לו סיבה אף של סקרנות שרי. אלא שיש לדחות זאת עיין בפנים. ה. גם יש להוכיח להיפך מגוף דין זה דהשואל מוכר מחיר ואין בדעתו לקנות, שאסור משום אונאת דברים (שו"ע סי' רכח ס"ד), ושם לדעת רוב הראשונים והשו"ע אין כוונתו לצערו, אלא סקרנות יש בו, הנה שעושה כן לסיבה ואפילו הכי אסור. חזינן דאף לסיבה אסור לצער. ודחיה בדוחק. ו. ראיה מרבנו גרשום ודעימיה שנקטו שאדם שאינו מאפשר לכהן מומר ששב בתשובה לעלות לדוכן, עובר בלא תונו, אף שעושה כן מפני שסובר שכן הלכה. ודחיית הראיה. ז. ראיה מהיראים ודחייתה. ח. אחרונים האוסרים בסיבה. ט. וניתן להקל מכח ס"ס, שמא כסוברים שאונאת דברים רק בדרך מרמה, ושמא כסוברים שאונאת דברים היא רק בדיבור ולא במעשה, ושמא אונאת דברים היא דוקא במתכוון לצערו. ברם עדיין אף לזאת יש איסור לצערו משום ואהבת לרעך כמוך, ומשום והלכת בדרכיו, אלא שלהם דינים וגדרים הלכתיים.

שאלה: העושה דבר מה לצורכו, ללא שום כוונה לצער את רעו, אלא שרעו ממילא מצטער ממעשהו, כגון המאחר לפגישה או לחברותא, שאינו עושה כן כדי לצערו, אלא איחר מפני שהיה עסוק בענייניו. וכגון היושב ברחבות ומחמת כן לאחרים צפוף והם מצטערים ממעשהו, וכן על זו הדרך, האם עובר על אונאת דברים, או שמא איסור אונאת דברים הוא רק כשמתכוין במעשהו כדי לצער את רעו.

עשה דבר לצורכו וממילא חבירו מצטער ואין לו כוונה לצערו כלל

תשובה: א. מקום בראש יש לומר שכל שאסרה תורה אונאת דברים, הוא רק כשאומר או עושה פעולה כשכוונתו לצער על ידה את רעו, אולם אם הוא עושה מעשה לצורכו, וכלל לא כדי לצער את רעו, אלא שרעו ממילא מצטער מכך, לא זאת אסרה תורה. כגון המאחר לפגישה או לחברותא, שאינו עושה כן כדי לצערו אלא מפני ענייניו. יושב ברחבות ומחמת כן לאחרים צפוף. וכן על זו הדרך, דוגמאות רבות שאנו מתייחסים אליהן בתור אונאת דברים, כשעושה כן לסיבתו ולצורכו, ללא שום כוונה לצער את רעו, ולדרך זו

אין בכך איסור משום לא תונו. [יש לשים לב, ששונה נידון זה מהמאנה את רעו בשגגה דלעיל (סימן קודם), דשם לא ידע שרעו יצטער, ואילו כאן אף שיודע שרעו יצטער, אך אינו מכוין כדי לצערו.]

והיינו טעמא משום שהתורה אסרה "לא תונו" דהיינו לא תצערו, ופירושו בבא לצער, אך כשלא בא לצער, אלא עושה דברים לצרכיו, והאחר מצטער, אין זה באיסור תורה דלא תונו. [שכך הוא בלשון התורה וכפי שהגמ' קידושין (דף נט ע"ב) וב"מ (כב ע"ב) לומדת "כי יותן" דומיא ד"כי יתן", מה כי יתן לדעת, אף יותן לדעת. חזינן בלשון התורה על עשיה שהיא עשיה בכוונה. והכי יליף רש"י (ב"ק כו סוע"א ד"ה נזק אין) בפסוק וכי יריבון אנשים (שמות כא, יח) דמיירי במזיד או קרוב למזיד, והכי בחידושי הראב"ד (ב"ק שם) למד בפסוק וכי יתן באדם (ויקרא כד, יט) דבמזיד. וכיוצ"ב בר"ח (שם ד"ה לענין ד' דברים) וברשב"א (שם) בפסוק, והכה איש את רעהו באבן או באגרוף (שמות כא, יח) דבמזיד דוקא.]

וראה כאן בהערה (ה) חקירה במהות איסור אונאת דברים, שבדרך זו שאין אונאת דברים כשעושה לסיבה, יבוארו הנהגות רבות, למה אין בהן משום אונאת דברים.

הערה ה:

במהות איסור אונאת דברים :

היות ונתבאר לעיל (סימן א) מפי הראשונים שאונאת דברים היא איסור לצער את רעו בכל סוג צער, ממילא עצם צורת חיינו והנהגתינו עם רעינו צריכה חקירה ותלמוד, האם איננו עוברים פעמים רבות באונאת דברים. שהנה לאור האמור שכל המצער רעו עובר באונאת דברים, יצא שאסור להעיר כמעט כל הערה [כשהערה היא לצורך המעיר, כי כשההערה לטובת מי שמעירים לו, פשוט להתיר (ואולם גם בזה אם נתפוס את גדרי הח"ח (כלל י ס"ב) בלשון הרע לתועלת, כמעט בלתי אפשרי להעיר הערה).] כי בדרך כלל מי שמעירים לו מצטער, וימצא שכמעט כל הערה היא לאו דאורייתא, וזה לא יתכן. כמו כן יצא שכל נזקי שכנים וחזקת תשמישים המותרים בחו"מ, כל שיש בהן מעט צער לשכן [כפי שכן הוא בדרך כלל] הוי איסור תורה. כגון אם כל דיירי הבנין משאירים את העגלות והאופנים בכניסה, ויש דייר שהדבר מפריע לו, שלפי חו"מ רשאים, האם נימא שהם מחוייבים שלא לצערו, ולא להניח את האופנים והעגלות שם והוי חיוב תורה, וכל כן כיוצ"ב. ומה יהיה הדין בשכן דקדקן בדיקדוקי הבל שדלת הבנין תסגר תמיד, תפנה את תיבת הדואר שלך, אל תזרוק שום דבר בפח של הבנין שהוא מיועד רק לאונסים, או כל תזוזה מפריע לדייר מתחת ודורש ללכת בביתך יחף, אל תדבר בקול, וכו' וכו' שאר הבלים שהעולם מלא מהם, והם מים שאין להם סוף. האם אסור באיסור תורה למי

שיושב בכולל במשך כל היום וברבות הישיבה פעמים מחליף תנוחה ופושט את רגליו מעט קדימה, ונימא דהוי אונאת דברים כי מפריע מעט לעוברים. המנדנד על הכסא כשלרעו מפריע שמישהו זז [לא כששניהם יושבים על אותו ספסל], או לאחד מפריע שרעו לומד בהשמעת קול מועט, ורוצה שקט מוחלט. וכן אדם שגרם מעט חוסר סדר בבית המדרש או בכל מקום אחר ויש אנשים שמצטערים מכך. כגון הזיז את הכסא בבית המדרש ולא החזירו, ק"ו לאכול בבית מדרש, או להשאיר צלחת עם אוכל על השלחן, ק"ו צלחת שאכלו ממנה. וגם להשאירם לשניה. האם אדם עצוב אסור לו להיות במקום רבים, כיון שמשרה אוירת נכאים. האם צפירה ברכב למישהו שמנסה להכנס למסלולו (לא בשביל סכנה) אסורה. או מי שחנה חניה שמפריעה אף מעט לתנועה שעל הנהגים להסב את ההגה מעט עובר אד"ת. ומה הדין כשחונה רק לדקה לקנות משהו. ועוד רבות על זו הדרך דברים שלא נזהרים בהם, וקשה עד מאוד להלום שהם איסורים גמורים דלא תונו.

העושה לסיבה ולא לצער

ואם ננקוט שכל שעושה לסיבה ולא לצער אינו אונאת דברים, אתי שפיר, שכל אלו ליכא בהו משום אונאת דברים, והרי זה חיזוק גדול ליסוד זה.

אולם לסוברים שיש אונאת דברים אף בסיבה, יוכרחו לתרץ את המקרים הנ"ל והדומים להם בדרך אחרת.

ותחילה יש לומר שלפי הסימנים דלעיל ודלהלן יש להשיב על רוב הדברים, כי להלן (סימן ה) יובאו הסוברים שבמעט צער שרי, ובצירוף כשעושה לסיבה שרי, וכמבואר כאן באורך, ובצירוף הסוברים כשאינו בדרך מרמה שרי (דלעיל סימן א), ובצירוף הסוברים שאונאת דברים היא דוקא בדיבור ולא במעשה (דלעיל סימן ב) והרי דשרי משום ס"ס. ברם בזה עקפנו את השאלה ולא תירצנו אותה.

לתבוע לדין ודרישת הסרת היזק

והנה לדרוש הסרת היזק שהשכן עושה לו, או לתבעו לדין, אף שהוא מתבייש פשוט שאין בזה אונאת דברים כי האדם מסלק את היזקו, וק"ו מגנב שמותר להכותו שלא לגנוב (ב"ק כז ע"ב ובשו"ע חו"מ סי' תכא ס"ו וראה בסימן ד) או לשקרו ואף לנדור לשקר שרי כדאיתא במתני' נדרים (כז סוע"ב ונפסק ברמב"ם שבועות פ"ג ה"א ובנדרים פ"ד ה"א ובשו"ע יו"ד סי' רלב סי"ד) נודרים לחרמים. כי הוא עושה שלא כדין ולא אתה. [ושמא הסברא היא דבכה"ג לא אני מצער אותו אלא הוא מצער אותי, וכל שאני עושה הוא להתגונן מפניו, שאם לא היה מצערני לא הייתי צריך לתובעו ולצערו, הרי שהמצער

כאן הוא השני ולא אני.] וכיוצ"ב חזינן בספר חינוך (סוף מצוה שלח) שהתיר בשעה שמצערים אותו להשיב, כי אין לב האדם לב אבן, והוכיח כן מהבא במחתרת. ונראה שחפצו להוכיח שהתורה לא אסרה אונאת דברים כשאתה מתגונן אלא כשאתה תוקף, התורה אסרה כשאתה עושה שלא כדין ולא כשרעך עושה לך שלא כדין, ואתה רק מגן על עצמך, ואת רוח הדברים אנו רואים בבא במחתרת.

ובדרך זו יתיישבו עוד דברים דלעיל, להעיר הערה לצפור צפירה, דהיינו עושה כדי להסיר "היזק" של רעו, אולם שאר הדוגמאות דלעיל שעושה לצורכו והוא "מזיק" לרעו, אינם מתיישבים בדרך זו.

שנים המאנים זה את זה

ועדיין כאמור האוסרים אונאת דברים אף לסיבה, יוצרכו ליישב את הדוגמאות דלעיל בדרך אחרת, ושמא משום שכל האיסור לצער את חבירו, אינו מול צער של עצמו. דהיינו שנים שהולכים זה מול זה ברחוב, במישור, ועתידים להתנגש, מי חייב לפנות את הדרך, האם שניהם משום לא תונו? והפשט הפשוט שבזה אין חיוב לאף אחד משום לאו זה, כי לא תונו נאמר כשהאחד מצער את רעו, ולא כנידו"ד ששניהם מאנים ומתאנים זה מזה, שאם נאמר לאחד פנה את הדרך משום לא תונו, ישיב למה אני חייב ולא אתה, הרי גם אתה מאנה אותי באותה המידה, וחייך קודמים.

ומעתה אם יכונו הדברים, יובנו דיני נזקי שכנים וחו"מ הנ"ל באופנים שמותר לשכן להרחיב אף שמזיק לשכנו, מפני שלא רק הוא מצער בזה את רעו, אלא רעו במונעו את ההרחבה הוא גם מצערו ועל כן אין קדימה זה לזה. ולכן מותר לתבוע לדין תורה את המזיק אף שהוא מביישו בתביעה [ברם בזה אמרנו יישוב ברור יותר לעיל. אולם אם יכונו הדברים, הרי שיש עלינו לבוא לדון כשלאחד הוא צער גדול ולשני קטן, שהמצטער פחות עליו לוותר, בדומה לחיוב חסד ראה בשו"ע המדות. גם לפי"ז יצא שאם אין לך היזק אסור משום לא תונו וזה לא נראה.]

הוא מצער את עצמו

עוד שמא יחלקו בדרך אחרת שהאיסור הוא לי לצער אותך [כדכתיב לא תונו, דהיינו אל תצערו], אך אם אתה מצער את עצמך זו בעיה שלך, כשאני מרחיב דירה לפי היתר ההלכה, אתה לא אמור להצטער, ואם אתה מצטער, אתה ציערת את עצמך. וכן השכן הדקדקן הוא ציער את עצמו ולא אני, כי אני חי נורמלי. ומעט ראיה לכך מדין גניבת דעת (חו"מ סי' רכח סעיף ו) שהמטעה עצמו שסובר שעושה בשבילו לכבודו, כגון שפגע בחבירו בדרך וסבור זה שיצא לקראתו לכבדו, אין צריך להודיעו, ואין זה גניבת דעת,

משום שהוא הטעה את עצמו, ומקורו מחולין (צד ע"א). [אך חילוק זה לא מבאר את כל הדוגמאות דלעיל.]

גם הכי הוא בכל הדוגמאות של אונאת דברים בב"מ (דף נח ע"ב) כשמתכוין להדיא לצערו, לומר לחוזר בתשובה זכור מעשיך הראשונים, ולגר זכור מעשה אבותיך, או לומר לו, פה שאכל נבילות וכו' בא ללמוד תורה, לכו אצל פלוני שהוא מוכר תבואה ויודע בו שלא מוכר. ואף בלומר לבעל יסורין זכור מיהו נקי אבד, שאמרו חברי איוב לאיוב, שהם אומנם השיבוהו לנכון לפי שהטיח דברים כדפירשו הסמ"ע (סי' רכח ס"ק ו) ובשו"ע הרב (אונאה סעיף כח), ועל כן כוונת המשנה לאסור לומר את מה שהם אמרו לאיוב, לאדם שבאו יסורים עליו ולא הטיח דברים, דהיינו אומרים לו כן כדי לצערו.

גדול אונאת דברים ממון

והכי יש להוכיח מלשון הגמ' (ב"מ נח ע"ב) וכתבוה הרמב"ם (מכירה פי"ד הי"ח) והטוש"ע (חו"מ סי' רכח ס"א) גדול אונאת דברים מאונאת ממון שזה בגופו וזה בממונו וכו'. ואם כל צער הוא אונאת דברים, הרי שבכל אונאת ממון יש גם אונאת דברים, ומהו "גדול" משום שזה בגופו, הרי גם בממון יש אונאת דברים. אין זאת אלא דאף שאונהו ממון, אין בזה אונאת דברים, מפני שאין כוונתו כדי לצערו אלא כדי להרוויח כסף. [אולם זה נסתר מהמהרש"ל ודעימיה דלהלן (אות ח), הסוברים שאף באופנים שאין אונאת ממון, בשטרות קרקעות ועוד, כיון שהונה אותו, עובר על אונאת דברים. הרי דס"ל שבכל אונאת ממון יש גם אונאת דברים. אך מגמ' זו לכאורה קושיה עליו. ובספר לרעך כמוך חלק אונאת דברים (קונ' הביאורים סי' א אות ג עמ' 315) ביאר שהמהרש"ל יפרש את הגמ' הנ"ל, דמיירי באונאת ממון שאינו יודע ממנה, ולכן אין בה אונאת דברים, ועל כך אמרו בגמ', שאונאת דברים חמורה ממנה, ולפי"ז נפלה הראיה הנ"ל. אולם מלבד הדוחק שבפירושו, גם אם גמ' מדברת במאנהו ממון בשוגג, אל מול מאנהו בדברים במזיד, מהו גדול הנאמר וכו', הרי פשיטא שזה גדול מזה, הן זה שוגג וזה מזיד.]

למה אין לא תונו בתוכחה

ולדרך זו יובן יפה מדוע אין איסור לא תונו כשמוכיח את חבירו, שהרי כל המקיים מצות הוכח תוכיח למעשה מצערו [אא"כ הוא מלאך שהצליח להוכיחו בלא לצערו], ומותר ומצוה היא, ולהאמור היינו כיון שכוונתו להוכיחו ולא כדי לצערו, רק אם בתוכחה הלבינו פניו, אסרה תורה לדעת הרמב"ם (דעות פ"ו ה"ח, ובספר המצוות ל"ת רנא) ודעימיה, משום איסור אחר משום לא תשא, ק"ו לראשונים אחרים שלמדו שלא תשא הוא איסור ל"ת נוסף לחייב את התוכחה [שכ"כ בשערי תשובה (ש"ג סי' נט, עב) שהפסוק לא תשא

עליו חטא, הוא המשך להוכח תוכיח, שאם לא תוכיח את עובר העבירה, יש עליך חטא על שלא הוכחת אותו והחזרתו בתשובה, וכפירוש זה מבואר בתרגום אונקלוס (שם) וברמב"ן (שם), ולדרך זו יש במצות הוכח תוכיח עשה ולא תעשה.] הרי שגם בתוכחה אם השפילו עד עפר אינו עובר בשום איסור וגם לא בלא תונו, ויש לבאר זאת מן הטעם האמור, מפני שמצערו לסיבה כדי להוכיחו. ברם כמובן מכאן רק סיוע לדרך זו, כי יש לבעל דין להשיב, שכיון שציוותה התורה הוכח תוכיח, בזה הורתה שבעת התוכחה אין לאו דלא תונו.

סיעת הסוברים שאונאת דברים היא רק בדרך מרמה

ב. ישנה סיעת פוסקים הסוברים שאיסור אונאת דברים הוא דוקא כשמצערו בערמה, כגון שאומר לו, זכור מעשיך הראשונים, כשכוונתו לצערו, והוא יכול לתרץ דבריו שלא התכוון לצערו, אלא אמר כן כדי להוכיחו, או לחזקו, או לשבחו וכדו'. ועמדנו על כך לעיל (סימן א) ע"ש בהרחבה. והרי שלשיטתם ברור שאונאת דברים היא רק במתכוין לצערו ולא כשעושה לסיבה, שהם מחדשים אף יתרה מכך, לא רק שיתכוון לצערו, אלא אף כשמתכוין לצער, צריך שיצערו בדרך מרמה. ואף ששם פסקנו שלא כמותם, מ"מ שפיר דמי לצרף אותם לשיטות המקלות, כיון שכן עולה לשיטתם.

"בכוונה"

וכך בפשטות יש ללמוד בראשונים ובאחרונים דלעיל (סימן קודם אותיות א, ה), שתלו את איסור אונאת דברים "בכוונה", היינו להשמיע את דיננו לקולא, שכל שאינו מכוון כדי לצערו אינו עובר. ברם הכרח ליכא מינייהו, לפי שאפשר ללמוד בהם כאשר למדנו בהם בסימן קודם, שכוונתם להתיר את השוגג, ממילא ליכא הכרח בהו כדי להקל הכא. [וא"א לומר, שא"כ נדחה גם את דברינו דלעיל, שהוכחנו מהם דבשוגג שרי, דשמא כוונתם להתיר העושה לצורכו ואינו מכוון לצערו, ולא בשוגג. כי בכלל מאתים מנה, ואם הם מתירים כשעושה לצורכו ואינו מכוון לצערו, ק"ו שבשגגה ליכא איסורא, לא כן להיפך, אם כוונתם להתיר בשוגג, אין זה אומר שדעתם להתיר אף כשעושה לסיבתו ללא כוונה לצערו.]

רשב"ץ

והכי לכאורה מבואר להקל ברשב"ץ (בפירושו לאבות פ"ג מי"א המלבין פני חבירו) שכתב על לשון המשנה המלבין פני חבירו ברבים וז"ל, והוא המביישו. ואזהרתו היא אם עשה כן דרך תוכחה בכלל ולא תשא עליו חטא. ואם עשאה דרך בזיון [בשונה מ"דרך תוכחה" שלא התכוון לבזותו גרידא, אלא לצורך התוכחה], שמזכיר לו מעשיו הראשונים אשר

שב מהם, הוא בכלל ולא תונו איש את עמיתו, שפירשוהו חז"ל באונאת דברים וכו'. עכ"ל. הנה שמחלק בין דרך תוכחה לדרך בזיון, דהיינו המצער מחמת התוכחה, שלא התכוון לבזותו אלא להוכיחו, ליכא איסור משום לא תונו, אך יש עליו איסור מיוחד משום לא תשא עליו חטא, והמצער מחמת שהתכוון לצערו ולבזותו הוא בלאו דלא תונו. [ובדוחק ניתן לומר, שדרך ביזיון היינו גם בלא כוונה, כשלמעשה התבזה רעו.]

שואל מחיר

ג. והכי לכאורה מוכח מדין השואל מחיר כדי לקנות ולא קנה, שאין בזה אונאת דברים, אף שיש צער למוכר כשאינו קונה [שהרי משום צער זה נאסר (חו"מ סי' רכח ס"ד) לשאול מחיר כשאינו מתכווין לקנות, הא כשמתכוין לקנות שרי], חזינן דכל שאינו מתכווין לצערו ויש לו סיבה, אף שרעו מצטער אין בזה אונאת דברים.

[ואין להשיב על כך מצד אחר, שבשואל מחיר הצער שיש למוכר הוא מפני שמטריחו בחינם, ולא שמצטער באכזבה, דהכי פירש המאירי (שם) מטעם "שמטריחו ומצערו", ולפי"ז אין ראיה מכאן, כי כשהוא רוצה לקנות אינו מטריחו לחינם, ולכן המוכר לא מקפיד עליו גם כשלא קנה, שהרי לא הטריחו לחינם, רק כשאין לו כוונה לקנות כלל, הוא מטריחו לחינם. שאומנם זהו פירוש המאירי, אך ר' ברוך הספרדי בשיטת קדמונים (ב"מ שם) פירש וז"ל, פירוש כשתולה עיניו במקח חושב בעל מקח שלוקחו, וכיון שאין לו דמים אינו לוקחו, ומצטער בעל המקח וכו'. עכ"ל. הנה שהצער הוא מפני העוגמת נפש, שחשב שהנה עתה מרוויח ומתאכזב, ולשיטתו קמה וגם ניצבה הראיה הנזכרת משואל מחיר ולא קנה, והכי פירש גם תלמיד הרשב"א בשיטת קדמונים (ב"מ שם) וז"ל, וכן לא יתלה עיניו על המקח והוא אינו רוצה ליקח וכו', שמראה בדעתו שרוצה ליקח ואינו כך והוא מאנה את חבירו. עכ"ל. גם אין להשיב, דשאני הכא שהמוכר יתכן שחפץ שישאלהו מחיר, אף שיודע שכוונת השואל שלא לקנות, משום שמא לבסוף ירצה לקנות. ברם בפשטות לא בכך מדובר, ואה"נ בכה"ג יהיה מותר אף כשאין כוונתו לקנות [כפי שהיום כן הוא דרך המכירה בקניונים ב"תרבות הקניות" היום, שאנשים נכנסים שם לחנויות בשביל החוויה, ולא כדי לקנות, אך כשהם נכנסים שמא יראו דבר מה ויקנוהו, ועל דעת הכי החנויות האלו מתפרנסים. ולשם כך מפארים את החנויות בנברשות בדולח ואריחי פאר וכדו'.] אלא הדיבור כאן הוא גם באופן שהמוכר אינו חפץ לו ידע שהשואל אינו חפץ לקנות, ולמרות זאת אין בזה איסור כיון ששאל מחיר כדי לקנות.]

אלא שיש להשיב, דשאני בשואל מחיר וכוונתו לקנות, שהמוכר מוכן "לסבול" את הצער במידה ולא יחפוץ לבסוף השואל לקנות, משום שזהו דרך מקח וממכר, ובלא כן לא יוכל למכור את מרכולתו. [בשונה משואל מחיר ואינו רוצה לקנות, שהמוכר אינו מסכים לצער זה.] ולכן בכה"ג ליכא לא תונו שהמוכר אינו מקפיד עליו. משא"כ המצער את רעו מחמת איזה דבר שעשה לצורך עצמו, אף שלא היתה לו כוונה לצער את רעו, עובר על לא תונו, כיון שחבירו מקפיד עליו.

עוד יש להשיב, דשאני כשכוונתו לקנות, היות ובעת שאלת המחיר לא עשה שום איסור, כי כוונתו לקנות, ואחרי ששאל ואז החליט שאינו רוצה לקנות, אומנם עתה מצער את המוכר, ברם צער זה לא יחייב אותו לקנות, משום שחייך קודמים, ואדם לא מחוייב להפסיד ממון כדי למנוע צער לרעו, וכמו שעמדנו על הדומה בשו"ע המדות אהבת הבריות (סימן ג סעיף ד עמ' קלז) שאין חיוב חסד בהפסד ממון אף בשוה פרוטה קחנו משם.

שואל מחיר בשביל להתלוצץ

ד. ונראה להוכיח מהראב"ד והר"ש משאנץ על התורת כהנים (בהר פ"ד) שכתבו על דין זה בזה"ל, אך לא יתלה עיניו על המקח, בתוספתא מפרש, מפני שמשביח דעתו של מוכר, פירוש, שסבר שזה רוצה לקנות ואינו אלא מתלוצץ. עכ"ל. ומתוך שהוצרכו לעשות אוקמיתא ולהעמיד דמיירי במתלוצץ, הרי דפשיטא להו שאם אין כוונתו להתלוצץ, אלא לסיבה של סקרנות, מותר, אף שהיא סיבה של הבל. והכי הוא בשולחן ערוך הרב (הלכות אונאה וגניבת דעת סעיף כח) וז"ל, וכן לא יאמר לחבירו בכמה תמכור חפץ זה, והוא אינו חפץ לקנותו, או שאין לו דמים, אלא שכוונתו להטעות את חבירו, ואחר כך כשלא יקנה יכיר חבירו שנתכוין להטעותו ויצר לו. עכ"ל. הנה גם כאן מתוך שהוצרך להעמיד בכה"ג, אלמא דאי לאו הכי ליכא אונאת דברים. [והכי הוא בשאר ההדגשים שהוסיף שם ברישא שכתב "אלא שמתכוין להתל בו" וכו' ועע"ש. ואף ששם (הלכה כט) כתב וז"ל, ומאד מאד צריך ליזהר שלא לבייש שום אדם מישראל בין בדבור בין במעשה. ואפילו עושה מעשה טוב ועל ידי זה באה הבושת לחבירו, כמו שמצינו באחד מן החכמים שהיה רגיל להשליך מעות לעני בן טובים בכל יום בבוקר השכם בסתר אחורי הדלת, שכשיפתח הדלת ימצאם. פעם אחת ביקש העני לידע מי הנותנם שם, והלך לראות וברח החכם מפניו עד תוך כבשן האש, כדי שלא יתבייש העני, שנוח לו לאדם להפיל עצמו לכבשן האש ואל ילבין פני חבירו ברבים, שנאמר היא מוצאת והיא שלחה אל חמיה לאמר לאיש אשר אלה לו אנכי הרה, ולא אמרה לו בפירוש אלא ברמז, אם יודה יודה ואם לאו לא תפרסמו. עכ"ל. חזינן דאסר אף מעשה טוב שיצא ממנו בושה. אין

זו סתירה, לפי שדבריו כאן הם דברי חסידות וכאשר פתח "ומאד מאוד צריך להזהר". דהיינו אונאת דברים היא בצער בכוונה, אך גם לבייש יהודי הוא חמור מאוד, וראוי לנהוג חסידות כ"כ להתרחק מלבייש כמה שאפשר. ומה שסיים שם, וכן כל כיוצא בדברים אלו שהם צער הלב, אע"פ שאינו מחרפו בגנאי ודופי שיש בו עתה (דאז הוי לשון הרע כאשר פירש לעיל התם) ואינו מכנהו בשם רע ולא מביישו בדברים. עכ"ל. הנה שכל צער הלב אסור? הרי מבואר מדבריו לעיל הנ"ל, שצער הלב היינו כשמתכוין לצערו ולא שעושה משהו אחר והוא מצטער.]

אלא שיש לדחות ראיה זו, לפי שאפשר שהם העמידו דמיירי במתלוצץ, מפני שללא כן ס"ל שאין כאן אונאת דברים, מטעם אחר, היות וכשמסתכל על הסחורה לשקול אם לקנות, שרי, אף שלא קנה לבסוף, ומעתה כיון שהמוכר לא יודע את ליבו של הקונה, האם הוא מסתכל כדי לקנות, או לאו, שוב כיצד שייכת כאן אונאת דברים, והרי המוכר לא מצטער מהקונה מחמת ספק שמא אין בכוונתו לקנות. ולכך העמידו במתלוצץ, היינו כשהמוכר ידע לבסוף את כוונתו של הקונה שעשה ממנו צחוק, ולכן הוי אונאת דברים. עוד יש לדחות משום דס"ל דאיסור אונאת דברים הוא כשמצערו צער בעל משקל מסויים, אולם צער מועט לא נכנס לכלל איסור אונאת דברים, וככל הדוגמאות שבמשנה ובגמ' (ב"מ נח ע"ב הנ"ל) שהם דברי צער רב, ועמדנו על כך להלן (סימן הבא) קחנו משם. ולכן ס"ל שגם השואל מחיר ואין כוונתו לקנות, כיון שהוא צער מועט, אין בזה אונאת דברים, ולכן הוכרחו להעמיד את המשנה דמיירי במתלוצץ, שאז כשמבין שהשואל לעג לו, הוא מצטער צער רב ולכן עבר משום אונאת דברים.

הוכחה לאסור משואל חנות

ה. ברם יש להוכיח להיפך, דאונאת דברים היא אף העושה לצורכו ואינו מתכוון לצערו, כיון שבפועל מצער אותו, מגוף דין זה דהשואל מוכר מחיר ואין בדעתו לקנות, שאסור משום אונאת דברים (שו"ע סי' רכח ס"ד), ושם לדעת רוב הראשונים המה המאירי, ר' ברוך ותלמיד הרשב"א, והכי היא סתמות ל' הטור והשו"ע (סי' רכח ס"ד) ועוד ראשונים שסתמו כלשון המשנה, ונתקבצו בתשובת אונאה בדיבור (אות ד), אין כוונתו לצערו, אלא סקרנות יש בו, הנה שעושה כן לסיבה ואפילו הכי אסור. חזינן דאף לסיבה אסור לצער. ואומנם לדעת הראב"ד והר"ש משאנץ הנ"ל מדובר בכוונתו לצערו, ברם העיקר כרוב הראשונים. אומנם ניתן להשיב על כך דאה"נ לסיבה שרי כשאינו מכוון לצער, ושאני הכא שהסיבה היא סקרנות וסקרנות היא סיבת הבל ואינה נחשבת צורך, ברם כל שיש צורך אמיתי, ליכא איסורא. אולם זו המצאה שלסיבת שטות אסור, וכיון שאין לנו

ראיה להתיר, מנין לטעון כן. ויותר פשוט דלסיבה אסור כפשט הפשוט דלסקרנות אסור. [אגב בואנו הלום צ"ע מדוע הרמב"ם השמיט דוגמא זו של השואל מחיר ואינו מתכוין לקנות, בדיני אונאת דברים (בהלכות מכירה פי"ד הי"ב והלאה), והיא דוגמא המפורשת במשנה, וקשה לומר שלא גרס כן, שהרי הרי"ף גרס כן, וכן הוא בכל הראשונים. בפרט שבספר המצוות (מצוה רנא) ובפירוש המשניות (שם) כתבה. וכן תמה בספר שהם וישפה, מובא ברמב"ם פרנקל (שם בספר הליקוטים) ונשאר בצ"ע. ויש לציין שהחינוך (מצוה שלח) כתב על מקרה זה "והפליגו חז"ל", ולמד בדבריו בספר שלחן המלך (מכירה פי"ד הי"ב) דהוי חסידות ולא דין. שוב ראיתי שרבים עמדו על דבר השמיטה ברמב"ם, ומהם בספר לב מבין (נאברו, מכירה פרק יד הי"ב) ובספר שלחן המלך (מכירה פי"ד הי"ב) ובספר דברי שלום (יודקין, ח"א סי' מה), ובספר ברית יעקב (סופר, סימן טז אותיות ז-ט, וסימן טו אות ג והלאה) ובירחון קול התורה (חוברת לט עמ' צט). וגבי שחלקם יצרו מח' בין התנא של המשנה ב"מ (נח ע"ב) לבין רבי יהודה שבברייתא (שם), ראה ליקוט השיטות בכך בספר תורת האדם לאדם (ח"ד עמ' 205 והלאה בסימן השני) ובספר שערי אונאה (סימן ב). ולעיל (סימן ב אות ו) ואכ"מ.]

רבנו גרשום ודעימיה

ו. עוד נראה להוכיח לאיסור מתשובת רבנו גרשום (סימן ד), בכהן מומר לע"ז ששב בתשובה, שיכול לישא כפיו. ואחר שדחה את הראיות לפוסלו מלישא כפיו ע"ש, כתב שאסור למונעו מלישא כפיו מלאו דלא תונו וז"ל, אלא שיש לנו סיוע מן המקרא וממשנה שלא לפוסלו [מלישא כפיו] דכתיב, ולא תונו איש את עמיתו... בהונאת דברים הכתוב מדבר כיצד, אם היה בעל תשובה לא יאמר לו זכור מעשיך הראשונים. ואם תאמר לא יעלה לדוכן ולא יקרא בתורה תחילה, אין לך אונאה גדולה מזו. עכ"ל. ואף שאלו שאינם מעלים אותו לדוכן, עשו כן מפני שסוברים הם שכן הלכה, שכיון שעבד ע"ז פקעה קדושתו, ושוב אינו רשאי לישא כפים כאשר מבואר שם, וא"כ עושים כן לסיבה, ולא כדי לצערו, אפילו הכי פשיטא ליה לרבנו גרשום מאור הגולה דהוי לאו לא תונו. ותשובה זו פסקוה ראשונים רבים, דהכי הוא במחזור ויטרי (סי' קכה) ובאור זרוע (ח"ב סי' תיב) ובספר המנהיג (שבת עמ' קסב) ומביאה מהראב"ן. גם כתוכן תשובה זו כתוב בשבלי הלקט (תפילה סי' לג) בשם רב נטרונאי גאון.

אלא שבאמת הדבר צריך תלמוד בלאו הכי, כיון שכוונתם שלא להעלותו לדוכן מפני ההלכה, מה שייך כאן לא תונו, וכי מי שימנע מחלל לעלות לדוכן עובר על לא תונו משום שהוא מצטער אתמהא, והם שסוברים שאסור הדבר, ומה שייך כאן לא תונו. ואין

זאת אלא שאלו דברי רבנו גרשום, הם רק סיוע וחיזוק לדבריו, שיש כאן צער שלא כדין לדעתו של רבנו גרשום, כפי שהאריך שם, שמן הדין רשאי הוא לעלות לדוכן, ולשיטתו עוברים על לא תונו, ולא שהדברים כפשוטם שיש מכאן ראיה חלוטה לחייבם להעלותו. ואם יכונו דברינו ממילא גם אזלה לה הראיה ממנו לנידו"ד.

יראים

ז. ראיה נוספת ראיתי שהביאו מדברי היראים השלם (סי' קפב) שכתב אלמנה ויתום לא תענון וכו', פירוש, לא יענה אותם לא באונאת דברים ולא בדברים רעים. ודבר זה אפילו בכל ישראל אסור. ולא הוצרך הכתוב להזהיר עליהן אלא לעבור עליהן בשני לאוין. עכ"ל. ומעתה שבאלמנה ויתום כתוב ברמב"ם (דעות פ"ו ה"י) ובספר המצוות (ל"ת רנו באלמנה) ובחינוך (מצוה סה באלמנה) שחיוב מצוה זו היא לדבר עמהם רק רכות ולא ינהוג בהן אלא מנהג כבוד. שוב נלמד מאלמנה ויתום שהלאו אינו רק בעלבון, אלא בכל מיני עינוי ולחיצה אף בדברים שאינו מתכוין לצערם אלא שיש לו סיבה [שהרי שאינו מדבר בכבוד עמהם הוא בלאו, אף שאינו מתכוין כלל ולא ידע כלל שיצטערו מכך, ק"ו שהמצערם בידיעה, רק שעושה כן לסיבה ולא כדי לצערם], יוצא מבואר מהיראים שאף באונאת דברים הוי אונאה אף שאינו מתכוון לצער אלא לסיבה.

ברם יש להשיב על כך, שכל הראשונים שכתבו באונאת דברים רק דוגמאות של צער רב, המה דוגמאות המשנה, ואף אחד לא קישר זאת לסוג הציעור הנאמר באלמנה ויתום, מכאן דלא ס"ל כיראים. גם שום אחד לא כתב כוותיה דהלאו דלא תענון הוא כפל ללא תונו, הוי אומר דפליגי עליה וס"ל דהם שני לאוין נפרדים. והכי כתב בספר עבודת המלך (על הרמב"ם דעות פ"ו ס"ק י) שהראה מקורו של היראים ממכילתא (משפטים פי"ח) אין לי אלא אלמנה ויתום, שאר כל אדם מנין, ת"ל לא תענון, דברי ר' ישמעאל. ר"ע אומר, אלמנה ויתום שדרכם לענות בהם דבר הכתוב. ע"כ. ושדעת היראים ללמוד שאין מח' בין ר"י לר"ע, ושכן הוא ברש"י על התורה, שכל ישראל כלולים בלאו זה. אולם מדברי הרמב"ם (דעות שם) ובספר המצוות (ל"ת רנו) משמע דפליגי, שדוקא באלמנה הדברים אמורים ולא בשאר אדם, ושכן דעת הרמב"ן בהשגותיו על ספר המצוות, שמנה בשני לאוין, אחד לאלמנה ואחד ליתום, ואי לכל ישראל היה זה בלאו אחד. ושהאריכו האחרונים בזה. ע"כ. וכיוצא למד גם בשערי דעה (על הרמב"ם דעות פ"ו ס"ק י) דנקט היראים כר"ע מחבירו. ונמצא לדרכם יתירה מכך שאף היראים לא דיבר כאן משום לאו דאונאת דברים, אלא משום לאו דלא תענון, ושלדעתו הוא לאו לכל ישראל. וא"כ אין ראיה מהיראים להכא לנידו"ד לדין אונאת דברים. זאת ועוד מבואר שהראשונים

חולקים על היראים, ולא לומדים מלא תענון על כל ישראל, וממילא לדעתם אין להקיש ביניהם. שוב ראיתי דהכי ביאר הגאון ר"י פערלא (ל"ת פא ד"ה והנה) דהיראים הנ"ל אתי עלה מאיסור אחר, ואינו אונאת דברים, ועע"ש שישנה סיעת ראשונים שלומדים לאו זה על עינוי דין, ולא על לצער את חבירו, ודהכי משמע במכילתא (משפטים יח) ע"ש. זאת ועוד יתכן ללמוד לאידך גיסא, שהיראים ס"ל שלא תענון אינו בצער כל שהוא, אלא רק במתכוין לצערו, ודלא כרמב"ם והחינוך הנ"ל, שהרי לא הזכיר זאת, ונושאי הכלים תמהו מנין הוציא כן הרמב"ם וכמעט לא נמצא לו מקור, ויש איזה אחרונים שמצאו דהכי הוא במכילתא דרשב"י (משפטים יח ד"ה אם ענה תענה).

אחרונים האוסרים בסיבה

ח. אולם לאיסור מבואר מהמהרש"ל (חידושים לטור סי' רכז) הביאו הסמ"ע (סי' רכז ס"ק נא והפת"ש שם ס"ק כא) שאף באופנים שאין אונאת ממון, בשטרות קרקעות ועוד, כיון שהונה אותו עובר על אונאת דברים וגניבת דעת, והוא בכלל לא תונו דדברים, דסימן רכח, רק אם המוכר לא ידע שהוא מאנה אז לא עובר. ע"כ. חזינן דיש אונאת דברים אף שלא התכוין לצערו, אלא כדי לעשות עסקיו או להרויח ממון. והכי נקט גם האור החיים (ויקרא כה סוף יז) שאף שאין אונאה בקרקעות, יש בו איסור אונאת דברים שבו "נכלל כל מין אונאה, כי גם המאנה חברו לרמותו בדברי שקר הוא מאנהו", ולכן כאן ששיקר במחיר, הוא בכלל אונאת דברים. עכ"ד. והכי כתב במשכנות הרועים (ערך אונאה אות לח) ושכ"כ הכנה"ג (הגה"ט סי' רכז אות סד) ושכ"כ הרב בית דוד (חו"מ ס"ס קיח) שכ"כ הכלי יקר מתוך סדר הפסוקים. ע"כ. וכ"פ כמהרש"ל הגאון ר"נ נוסבוים שליט"א במקבציאל (ח"ל תשס"ה עמ' שעו אות ב).

ועוד הכי מבואר להגר"ח פאלאג'י בספרו תוכחת חיים (מקץ סוף עמ' קסג והלאה) שהאריך הרחיב בחיוב השבת מכתב תשובה לשואלו דבר, ושם (עמ' קסה) דעובר משום לאו דלא תונו, וכאשר ביאר החינוך (מצוה שלח) שא"א לפרט כל פרטי איסור זה. ואף שאי השבה למכתב הוא בשב ואל תעשה, מ"מ הוי איסור גמור, וכמו שהכריע בזה זקני החק"ל (חיו"ד ח"ג סי' פ דל"א ע"ג) וכמבואר ביראים (מצוה קפ), שאף בהבטה הוי לאו זה. עכת"ד. הרי דפשיט"ל דאסור, ולא העלה כלל את הסברא שאינו משיב למכתב מפני הטורח ולא כדי לצער ושלכן אינו אסור.

גם כל האחרונים דלעיל (סימן קודם) האוסרים בשגגה, ק"ו שאוסרים בסיבה, אף שלא נתכוון לצערו, שהרי ידע שהוא יצטער.

גם בספר נורא תהילות על דיני אונאה (פ"ב ס"כ עמ' 17) עמד על פתגמא דנא, והביא מלשון הרמב"ם (גניבה פ"א ה"ב) והשו"ע (חו"מ סי' שמח ס"א) שאסור לגנוב דרך שחוק וכו', או "כדי לצערו" כדי שלא ירגיל בכך. ע"כ. מבואר ש"כדי לצערו" אין בזה אונאת דברים, רק גזירה מדרבנן שלא ירגיל בכך. [ודבריו צריכים ביאור כי קיצר. וכוונתו שכיון שעשה לשחוק אין זה כדי לצערו. אולם זה אינו מובן, שכל השחוק שעושה כן הוא צערו של רעו א"כ כל כוונתו לצערו, ואין זה ראיה לנידו"ד להוכיח שהאינו מתכוין פטור, כשכאן הוא מתכוין לצערו ולכו"ע חייב. ועל כן עצם דין זה צריך ביאור למה פטור, אך אין ראיה מכאן לשוגג או אינו מכווין.] ודחה דאה"נ יש בזה גם אונאת דברים, רק שהרמב"ם והשו"ע עסוקים בלאו דגניבה. ושמבואר לאיסור לבעל החפץ חיים בחובת השמירה (פ"ח אות ד) דכתב וז"ל, מרוב הרגלו של האדם, יוצא מדיבורו כמה פעמים ענין גנותו של אדם או אונאתו שלא במתכוין וכו', הוא ג"כ לשה"ר ואונאת דברים. עכ"ל. ועוד הביא שבקונ' אונאת דברים (עמ' ז) פשיט"ל שכן יש אונאה בשגגה, ולכן הזהיר באנשים סקרנים ששואלים שאלות פרטיות ומוכרחים להשיבם נגד רצונם דהיא אונאה. והרי הם שואלים לסקרנותם ולא לצערו [אולם סקרנות לכו"ע אסורה דאינה נחשבת סיבה, וכאשר ביארנו לעיל (אות ה) משואל מחיר ואינו רוצה לקנות]. ועע"ש. ואולם פשיטא ליה שאם עושה מצוה, וממילא מתאנה רעו, כגון שהוא בתענית דיבור, ורעו מצטער שאינו מדבר עמו, או שרואה אל מולו בהמשך הרחוב את רעו, ונזכר לחזור לדבר מצוה, יחזור אף אם רעו יפגע שלא ברכו לשלום ועזבו. ושכן השיבו בעל שו"ת שבט הקהתי. עכת"ד.

סיכום

ט. סוף דבר, כיון שלא מצינו ראיות חלוטות להתיר, ואין מי שמתיר להדיא, רק מצינו סיעת האוסרים, על כן אי אפשר להקל בכך.

להקל מכח ס"ס

אלא שיש לבא ולהקל מכח ספק ספיקא במקרים שמצער אותו מכח מעשה, ולא מכח דיבור, שמא הלכה כסיעת הסוברים שאונאת דברים היא בדיבור דוקא, כאשר נתבאר לעיל (סימן ב). ושמא הלכה כסיעת הסוברים שאונאת דברים היא בדרך מרמה דוקא, וכדלעיל (אות ג), וממילא כאן לא עבר. ושמא אונאת דברים היא רק כשעושה דבר בשביל לצער את רעו, ולא כשעושה את הדבר לצרכו וסיבתו, ורעו ממילא מצטער, דאז ליכא איסורא אף שיודע שרע יצטער כיון שאין לו כוונה כדי לצערו וכאמור לעיל. ואף שכל הספיקות אינם שקולים, בג' ספיקות שפיר עבדינן ס"ס אף שכולם אינם שקולים, ראה

בטה"ב (ח"א עמ' ב, וח"ב עמ' סב, שפד) ובשו"ת יבי"א (ח"ד יו"ד סי' יב אות יד, ובח"ז יו"ד סי' ט אות ד) ובעוד דוכתי טובי, ראה בזה בשו"ע המדות (אהבת הבריות עמ' לו בהערה).

אולם אף לזאת, כל דברינו כאן המה משום אונאת דברים, אך גם בלאו הכי יש על האדם חיובים גמורים דבר תורה שלא לצער את רעו מחמת מעשיו אף שאינו מתכוין לכך, משום ואהבת לרעך כמוך, ומשום והלכת בדרכיו, אלא שלהם גדרים ודינים אחרים, ונתבארו בשערם ובמקומם.

מסקנא דדינא: העושה מעשה לצרכו וממילא חבירו מצטער ממעשה זה, כיון שאין לו כוונה כדי לצער את רעו, אלא כדי לעשות את צרכיו, לא עבר משום אונאת דברים.

אולם אם ציערו מחמת דיבור בדרך האמורה [ולא מחמת מעשה, וכגון שמדבר לצורכו לעשות עסק וכדומה, וממילא רעו מצטער מדיבור זה, והמדבר אין לו כוונה לצערו.] עבר באיסור אונאת דברים.

וכל זה משום איסור אונאת דברים, אך יש על האדם חיובים נוספים שלא לצער את רעו, משום שנאמר ואהבת לרעך כמוך, ועוד נצטוינו בוהלכת בדרכיו, ונתבארו גדריהם בשו"ע המדות (ח"א שער המדות ובח"ב שער אהבת הבריות) קחנו משם.

סימן ה - האם גם צער מועט הוי אונאת דברים

תוכן התשובה בקצרה

א. סוגיין דעלמא דאונאת דברים היא אף על צער קל. ברם ניתן לטעון שדוקא בצער משמעותי עובר, משום שכן הם כל הדוגמאות של אונאת דברים בב"מ (נח ע"ב), והכי מבואר מלשונם של הרמב"ם וספר החינוך. ב. מאידך גיסא יש להוכיח מהמשנה (ב"מ נח ע"ב) לא יאמר לו בכמה חפץ זה והוא אינו רוצה ליקח. וביארו הראשונים משום שמתאכזב מהמכירה שנכשלה, והרי זה צער מועט לחנווני. ג. ראיה מהיראים להחמיר ודחייתה. בח"ח מבואר לאיסור. ד. הראב"ד ועוד למדו באיסור שואל מחיר הנ"ל, דמיירי שכל מעשהו להתלוצץ על המוכר. ונראה דנדחקו לעשות אוקימתא זו במשנה, משום דס"ל שצער קל אינו בלא תונו. הערה. ראשונים שלמדו אחרת את דין שואל מחיר. ה. בספר לרעך כמוך הסתפק בפתגמא דנא וראיותיו.

שאלה: מהו גדר אונאת דברים האם גם צער כל שהוא בכללו, או שדוקא צער משמעותי.

תשובה: א. סוברים העולם שכל שמצער את רעו, גם אם הוא צער קל, עובר משום אונאת דברים. והכי הוא בדוגמאות לאונאות דברים שבספרי דורנו, גם בצער כל שהוא.

ראיות להיתר

ונראה להוכיח שאונאת דברים היא דוקא בצער משמעותי, ולא בצער עדין ודק, לפי שכל הדוגמאות של אונאת דברים בב"מ (נח ע"ב) ברמב"ם (מכירה פי"ד) ובשו"ע (חו"מ סי' רכח) המה כשמצערו צער רב, כגון זכור מעשיך הראשונים, זכור מעשי אבותיך וכו' [מלבד לשאול מחיר כשאינו רוצה לקנות, ונעמוד על כך בהמשך] הרי שרק בכך הדברים אמורים.

רמב"ם

והכי משמע ברמב"ם בספר המצוות (ל"ת רנא) בלאו דלא תונו, דדוקא צער רב וז"ל, שהזהירנו מהונות קצתנו את קצתנו בדברים. והוא שנאמר לו מאמרים יכאיבוהו ויכעיסוהו ולא יוכל לעמוד מפני שיתבייש מהם. כמו שתזכור לו פעולות נערותו ועשה תשובה מהם ותאמר לו תודה לאל שהעתיקך מן הדבר הפלוני אל זה העניין הטוב. וכמו זה ההתלהלה במומין המכאיבים. עכ"ל. [ומתחזקים הדברים יותר בכך שהרמב"ם השמיט את הדוגמא של לשאול מחיר כשאינו חפץ לקנות. וראה בזה לעיל (סימן ב אות ו).]

חינוך

בדומה להרמב"ם הנ"ל הכי הוא בלשון החינוך (מצוה שלח) שפתח בזה"ל, שלא להונות אחד מישראל בדברים, כלומר שלא נאמר לישראל דברים שיכאיבוהו ויצערוהו ואין בו כח להעזר מהם. עכ"ל. ועוד יש להוכיח כן מלשון החינוך (מצוה שלח) שאחר שהאריך הרחיב בדיני אונאת דברים כתב, ועובר על זה והכאיב את חבירו בדברים, באותן שפירשו חכמים ז"ל בבעל תשובה ובחולה ובכיוצא בהן, עבר על לאו זה, אבל אין לוקין עליו לפי שאין בו מעשה. עכ"ל. וצ"ב מהו כותבו באותן שפירשו חכמים וכו', דמלבד שכבר כתב דוגמאות אלו להדיא לעיל שעובר בהם ע"ש, הרי מסיים שם "וכיוצא בהן", וגם כאן סיים כאמור "ובכיוצא בהן", וא"כ לאו דוקא הדוגמאות של חכמים, ומעתה מה כוונתו לתלות את האיסור במה שפירשו חכמים? ונראה אמת לבארו שאונאת דברים היא דוקא בצער בדרגות הצער שפירשו חז"ל או הדומים להם, אך צער פחות מכך, אינו באיסור אונאת דברים.

אולם בדיני המצוה כתב שם החינוך, שלא להכאיב הבריות בשום דבר. עכ"ל. ולהנ"ל צריך לדחוק "בשום דבר" בדרגת הצער שנתבארה. והעיקר, היות ובחינוך אחת מדוגמאותיו לאונאת דברים היא "ולא יאמר לתגר בכמה חפץ זה והוא אינו רוצה ליקח", ופשט דבריו משום אכזבתו של המוכר, הנה שאף צער מועט הוי אונאת דברים. וראה

בזה להלן (אותיות ב, ד). אולם הרמב"ם הנ"ל שלא הביא מקרה זה, הראיה הנ"ל טובה יותר.

וראה בשו"ת חות יאיר (סי' קנב) בתשובתו ליישב לשונות שציערו בש"ס, על דברי הגמ' ב"מ (כ ע"ב) שרבה כינה את רב עמרם תרדא, ופרש"י, משועמם. וכך כינו גם בזבחים (כה ע"ב) ובב"ק (קה ע"ב). והיא פליאה נשגבה, וביאר דמיירי בכל אלו שהמגנה היה גדול מהמגונה, ולא קפדי כלל. ע"כ. ומ"מ קצת צער קשה להלום שלא היה, ובפרט שבב"מ שם פקע ארזא דבי רב, אלמא דקפידא משהו היתה. והרי זה חיזוק להאמור, דקפידא מועטת אינה בכלל איסור אונאת דברים. והכי הוא בעוד דוכתי בש"ס ליקטום בשו"ת חות יאיר (סי' קנב הנ"ל) ובספר לרעך כמוך (ח"ג בקונ' הביאורים ס"ו) ביתר היקף. [וראה במכתבו של החזו"א בקובץ אגרות (ח"א סי' לג) שכתב, מאד חובתי להזהר לגרום אי נעימות לבני אדם אף לרגע אחת. למרות שלא כל אי נעימות היא אונאת דברים, אולם היתה זו הנהגה של הרחקה מאיסור זה. עכ"ל. וכנראה כוונתו לאי נעימות כל שהיא שאינה בכלל האיסור. ואין להשיב שכוונתו לאי נעימות הנגרמת ממצות תוכחה. שהרי בתוכחה לא רק שאינה אונאת דברים, אלא גם יש חיוב גמור מפני שתוכחה, ואיך יכתוב שהוא נזהר ממנה. ברם יש להשיב, דמיירי באי נעימות שנגרמת כשמתכון לדבר אחר וכדלהלן, או בשגגה, ושוב אין הכרח מדבריו.]

ראיה משאלת מחיר

ב. איברא דלאידך גיסא יש להוכיח לאיסור מהכתוב במשנה (ב"מ נח ע"ב) לא יאמר לו בכמה חפץ זה והוא אינו רוצה ליקח. ובגמ' שם רבי יהודה אומר, אף לא יתלה עיניו על המקח בשעה שאין לו דמים. והכי הוא בספרא (בהר פ"ג פ"ד) שאחר שנכתבו שם דוגמאות לאונאה דברים כתוב, רבי יהודה אומר אף לא יתלה עיניו על המקח ולא יאמר לו בכמה חפץ זה והוא אינו רוצה ליקח. ונפסק בטוש"ע (סי' רכח ס"ד). הנה לנו שכל צער גם מועט הוי אונאת דברים, שהרי שם העוגמת נפש מועטת בדר"כ, ובכל אופן גם באופן כזה מדובר, שאם תעמיד דמיירי דוקא בעוגמת נפש מרובה כגון בעסקה גדולה וכדומה, הוי אוקימתא במשנה. ואומנם להלן (בהערה) יובאו ראשונים שביארו דין זה משום שגורם לו הפסד ממון, מ"מ מסתימת הטוש"ע מבואר שלא למדו כן, דכל כה"ג הוה להו לפירושי. וגם הכי פירש דין זה ר' ברוך הספרדי (בשיטת קדמונים ב"מ שם) וז"ל, פירוש כשתולה עיניו במקח חושב בעל מקח שלוקחו, וכיון שאין לו דמים אינו לוקחו, ומצטער בעל המקח וכו'. עכ"ל. הנה שלמד שהאונאה היא משום שהמוכר מתאכזב מהמכירה שנכשלה. וכן פירש תלמיד הרשב"א בשיטת קדמונים (ב"מ שם) וז"ל, וכן לא

יתלה עיניו על המקח והוא אינו רוצה ליקח וכו', שמראה בדעתו שרוצה ליקח ואינו כך, והוא מאנה את חבירו. עכ"ל. שוב ראיתי שהביא בספר חשוקי חמד (כלאים פרק ט מ"ז) כפירוש זה כבר בחז"ל במסכת דרך ארץ (רבה פ"ח) וז"ל, אל יאמר בכמה חפץ זה, והוא אינו רוצה ליקח, מפני שמשביח דעתו של מוכר. ע"כ. ושביאר בנחלת יעקב, משום שזו אונאת דברים, שהמוכר מהנה עצמו בדעתו שימכור חפץ זה, ובאמת אין דעתו ללוקחו. ע"כ. [אולם עיין בסמוך (אות ד) בתוספתא כפשוטה, שביארו את מסכת דרך ארץ אחרת.] וע"ע להלן (אות ד) שיש ראשונים שביארו את דין עומד על המקח אחרת, ולדרכם ראיה מכאן לאידך גיסא.

יראים

ג. עוד חזי הוית דהוכיחו לחומרא מהיראים השלם (סי' קפב) [הובא בספר שערי אונאה (לנגסנר, עמ' טו) בשם ספר מצות השלום (עמ' 212).] שכתב, אלמנה ויתום לא תענון וכו', פירוש לא יענה אותם לא באונאת דברים ולא בדברים רעים, ודבר זה אפילו בכל ישראל אסור, ולא הוצרך הכתוב להזהיר עליהן אלא לעבור עליהן בשני לאוין. עכ"ל. והיות ובאלמנה ויתום פשוט שהלאו אינו רק בעלבון, אלא בכל מיני עינוי ולחיצה (ראה ברמב"ם בדעות פ"ו ה"י), יוצא מבואר מדברי היראים שלומד שאף באונאת דברים כן הוא.

ברם תחילה יש לומר לאידך גיסא, דס"ל ליראים שאונאת אלמנה היא כאונאת דברים, ולא נאסר בהם דיבור בכבוד וכו', שזה חידוש של הרמב"ם הנ"ל, וכמעט לא נמצא לו מקור, ויש איזה אחרונים שמצאו דהכי הוא במכילתא דרשב"י (משפטים יח ד"ה אם ענה תענה) אך היראים שלא הזכירה מנא לנו דס"ל הכי. ולדרך זו ליכא ראיה מהיראים לנידו"ד. ועוד יש להשיב, מכל הראשונים שכתבו באונאת דברים רק את דוגמאות המשנה שיש בהם צער רב, ואף אחד לא קישר זאת לאלמנה ויתום, אלמא דפליגי איראים שהקיש ביניהם, שאחרת היה להם להשמיענו את החידוש הגדול, שאף שאינו מדבר בלשון רכה, או שאינו נוהג בו בדרך כבוד, עובר בלא תונו. [כמש"כ הרמב"ם (דעות פ"ו ה"י) ובספר המצוות (ל"ת רנו באלמנה) לא ידבר אליהם אלא רכות, ולא ינהוג בהן אלא מנהג כבוד, ולא יכאיב גופם בעבודה ולבם בדברים קשים. ויחוס על ממונם יותר ממון עצמו. כל המקניטן או מכעיסן או הכאיב להן או רדה בהן או אבד ממונן, הרי זה עובר בלא תעשה, וכ"ש המכה אותם או המקללן וכו'. עכ"ל. או כלשון החינוך (מצוה סה באלמנה) שכל משאו ומתנו עמהם יהיה בנחת בחסד ובחמלה.]

שוב ראיתי בעבודת המלך (על הרמב"ם דעות פ"ו ס"ק י) שהראה מקורו של היראים ממכילתא (משפטים פי"ח) אין לי אלא אלמנה ויתום, שאר כל אדם מנין, ת"ל לא תענון,

דברי ר' ישמעאל. ר"ע אומר, אלמנה ויתום שדרכם לענות בהם דבר הכתוב. ע"כ. ושדעת היראים ללמוד שאין מח' בין ר"י לר"ע, ושכן הוא ברש"י על התורה, שכל ישראל כלולים בלאו זה. אולם מדברי הרמב"ם (דעות שם) ובספר המצוות (ל"ת רנו) משמע דפליגי, שדוקא באלמנה הדברים אמורים ולא בשאר אדם, ושכן דעת הרמב"ן בהשגותיו על ספר המצוות, שמנה בשני לאוין, אחד לאלמנה ואחד ליתום, ואי לכל ישראל היה זה בלאו אחד. ושהאריכו האחרונים בזה. ע"כ. והכי למד גם בשערי דעה (על הרמב"ם דעות פ"ו ס"ק י) דנקט כר"ע מחבירו.

ונמצא תחילה שאף היראים לא דיבר כאן משום לאו דאונאת דברים, אלא משום לאו דלא תענון, ושלדעתו הוא לאו לכל ישראל. וא"כ אין ראיה מהיראים להכא לנידו"ד לדין אונאת דברים, שאינו עוסק בה כלל. ועוד יוצא מבואר, שהראשונים חולקים עליו. שוב ראיתי דהכי ביאר הגאון ר"י פערלא (ל"ת פא ד"ה והנה) דהיראים הנ"ל אתי עלה מאיסור אחר, ואינו אונאת דברים, ועע"ש שישנה סיעת ראשונים שלומדים לאו זה על עינוי דין, ולא על לצער את חבירו, ודהכי משמע במכילתא (משפטים יח) ע"ש. וגם מבואר שזה שנוי במח'. ועע"ש.

ראב"ד ור"ש משאנץ

ד. ראיה להתיר יש להביא מדברי הר"ש משאנץ בגליון התורת כהנים (בהר פ"ד אות ב) שכתב על דין זה בזה"ל, אך לא יתלה עיניו על המקח, בתוספתא מפרש מפני שמשביח דעתו של מוכר, פירוש שסבור שזה רוצה לקנות, ואינו אלא שהוא מתלוצץ בו. עכ"ל. הרי שהעמיד במתלוצץ, הא בסקרן שאינו גורם כ"כ צער שרי. והכי הוא בפירוש הראב"ד (שם) וז"ל, ובתוספתא מפרש מפני שמשביח דעתו של מוכר, ודומה שבא על הפירוש הזה שפירשנו, שמשביח את דעתו על דבר חנם וליצנות וגניבות דעת. עכ"ל. חזינן בהו מתוך שהוצרכו להעמיד במתלוצץ, דאי לאו הכי, רק הוא סקרן לדעת את המחיר, אינו באיסור זה, והיינו מהטעם האמור, דהוי צער מועט.

אולם לעיל מינה בצמוד כתב הראב"ד בזה"ל, בכמה חפץ זה והוא אינו רוצה ליקח, מפני שגונב דעתו, שהוא סבור שיש בדעתו לקנותו, והוא אינו אלא מתלוצץ בו, והרי הוא כסך שמן מפך ריקן מפני שהוא גונב דעת חבירו, שזה סבור שמכבדו ואינו אלא מתלוצץ בו. עכ"ל. וממשיך ובתוספתא וכו' כאשר ציטטנוהו לעיל. הרי שלומד דין זה מדין גניבת דעת, וזה צריך ביאור, הרי גניבת דעת היא מפני שמחזיק לו טובה חינם, ולא משום אונאת דברים, וכך היא בראיה שהביא מסוך שמן שמקורו מחולין (צד ע"א) באיסור גניבת דעת, שמציע לחבירו לסוך שמן מכדו, והכד ריקן, ויודע שחבירו יסרב.

והנה בשיטה מקובצת (ב"מ שם) כותב בשם הראב"ד לפרש בזה"ל, לא יתלה עינו על המקח וכו' פירוש מפני שמשביח דעתו של מוכר. עכ"ל. וכנראה כוונתו לראב"ד דידן, והוא ציטוט לשון התוספתא, ומתוך שהביאו בקיצור, הוי אומר שלומד בו שדעתו של המוכר משתבחת בסוברו שהנה הוא מרוויח ומתאכזב לחינם, וכהני קמאי דלעיל. ואם כן הוא, שמא לומד בראב"ד שכותבו גניבת דעת לאו דוקא הוא, וכוונתו לאונאת דברים. והנה בספר ברית יעקב (סופר, סימן טו אות ב) תמה על הראב"ד הנ"ל, מה ענין גניבת דעת לכאן שעסוקים באונאת דברים, ע"ש, וסוף דבר כתב, דעל כרחך כוונתם לאונאת דברים, ומה שכתב הראב"ד גניבת דעת, לאו דוקא הוא, וכוונתו שהוא מתעהו ומתלוצץ בו ומצערו, ומה שהביא שהרי הוא כסך שמן מפך ריקן, אינו אלא לדוגמא בעלמא שיש בה התלוצצות, וממילא יש בזה אונאת דברים. ושכן מבואר מפירוש המיוחס לר"ש משאנץ הנ"ל, שאף שדרכו להמשך טובא אחר הפירוש הראב"ד, ואף כאן עשה כן, אולם השמיט מדבריו כל ענין גניבת דעת, ומכך יש ללמוד שהוא למד בראב"ד כאמור, שדינו מדין אונאת דברים דוקא. וסיים וצ"ע. עכת"ד.

ועתה ראיתי בתוספתא כפשוטה (ב"מ עמ' 134) שכתבו שברור שהפירוש המיוחס לר"ש לקח מהראב"ד. [וכ"כ מפי ספרים הגרי"ח סופר בספרו ברית יעקב (סי' טו הע' ד) שאינו לר"ש משנאץ, ושדרכו להמשך אחר הראב"ד ע"ש]. ועוד כתבו שאין כוונת הראב"ד לתוספתא דידן, שהרי בה כתוב אחרת, אלא כוונתו לברייתא שבדרך ארץ רבה (ספ"ח הוצ' היגר עמ' 228) ושם כתוב, היה עובר בשוק אצל מוכרי תבואה, אל יאמר בכמה חפץ זה, והוא אינו רוצה ליקח, מפני שמשביח דעתו של מוכר. ואמרו בירושלמי (קידושין פ"ג ה"א ס"ג ע"ב) ר' זעירא מיקל להין דחמי לחבריה זבין זבינא ומעלה ליה עילוי. א"ר אבין בשם ר' זעירא אף לעושה עלוי חבילה. ע"כ. ופירושוהו ע"פ הריטב"א (ע"ז יא ע"ב ד"ה ויש) שאסור לעמוד ליד המוכר אע"פ שאינו אומר כלום, שבעמידתו מחזיק את דעת המוכר ולא יוריד לאחרים מן המחיר, בסוברו שיש לו קונים רבים, והוא גונב דעתו בחינם, כי אינו מתכוין לקנות כלל. ואם פירושם נכון, הרי שהמושג גניבת דעת כאן הוא שאול, והכוונה לאונאת דברים, שהרי לא מחזיק לו שום טובה כשרואה לבסוף שלא קונה ורק הפסיד קליינטים אחרים. ולכך תלו זאת בכך שכוונתו להתלוצץ בו.

ומ"מ גם לפי פירושם, שפיר ראיה לנידו"ד מדברי הראב"ד והר"ש כאמור, שמדוע הוצרכו לדחוק ולפרש את הפסדתו קליינטים ושכוונתו לכך, ולא לפרש כפשוטו שמאכזב את המוכר שסבור שהוא קונה, אין זאת אלא שהבינו שצער כה מועט, אינו נחשב אונאת דברים. וע"ע בזה כאן בהערה (ו).

הערה ו:

עוד נמצאו ראשונים שביארו מימרא זו בדרך אחרת, משום שגורם לו הפסד ממון וכדלהלן, ומתוך שהוכרחו לדחוק ולפרש כן, מוכח גם בהם דהוא מפני שהבינו שצער מועט כזה אינו אסור, שהנה המאירי (ב"מ נח ע"ב) כתב וז"ל, אמר המאירי כשם שיש אונאה במקח וממכר כך יש אונאה בדברים, ר"ל, שאסור להונות את חברו ולגרום לו פסידא בדבריו, והוא שאמר לא יאמר לו בכמה חפץ זה והוא אינו רוצה ליקח, שהרי מתוך שהוא בוש לומר שאינו רוצה ליקח, משפיל לו מקחו לומר שאינו שוה כל כך, ואחרים שומעים ונמצא גורם לו פסידא. עכ"ל. ועוד ראיתי מי שלמד מדברי הרשב"ם והר"ח בפסחים (קיב ע"ב) ששם כתוב כיוצא בדיננו כך, שלשה דברים צוה ר' ישמעאל בר' יוסי את רבי וכו' ואל תעמוד על המקח בשעה שאין לך דמים. והרשב"ם פסחים שם פירש, ונמצא מפסידו חינם, שלא יקחנו אחר, מאחר ואתה מהפך בו. וכן הר"ח (בגליון פסחים שם) פירש שלא לעשות כן מטעם שנמצאת מפחית המקח בעיני בעליו. וזה בדומה לדברי הרישא של מאירי הנ"ל. וא"כ לשיטתם לכאורה ראיה דרק בכה"ג הוי אונאת דברים, אולם כששואל מפני סקרנות, שהיא אונאה פחותה ליכא משום אונאת דברים.

אולם תחילה במאירי זה אינו, שהרי סיים שם המאירי וז"ל, ואפילו לא היה אדם שם, מ"מ הוא מטריחו ומצערו שחשב למכור ולא מכר. עכ"ל. הנה שמסיים שאף כשאין הפסד ממון, אסור משום אונאת דברים, משום שמטריחו ומצערו. והראיה מרשב"ם ור"ח מפסחים גם יש להשיבה, משום ששם היא חסידות ועל כן ביארו כן. וגם בפסחים מדובר שאין לך דמים עתה ברגע זה אף שכוונתך לקנות ואם ימצא חן בעינך תלך להביא ממון, אל תעשה כן, וזהו החסידות מהטעם שמפסידו קליינטים לא כן בנידו"ד.

שוב ראיתי שכ"כ בדומה החפץ חיים בחובת השמירה (פרק יד בהערה) שאין להוכיח מפסחים דשם הוי דבר חסידות וז"ל, בשולחן ערוך חושן משפט סימן רכ"ח לא העתיק דברי רבי יהודה ורק דין המשנה, והוא אינו רוצה ליקח. ואפשר דסבירא ליה דדין אחד הוא, דכיון שאין לו מעות אינו רוצה ליקח. ואפשר דסבירא ליה דדברי ר' יהודה הוא אף כשרוצה ליקח, רק כיון דאין לו דמים עכשיו, ולו ידע המוכר מזה לא היה מדבר עמדו, ולהכי הוא גם כן בכלל אונאה. וחכמים פליגי עליו בזה, ולכן לא העתיק זה להלכה. וכן משמע קצת מגמרא דפסחים דף קיב, ג' דברים ציוה ר' ישמעאל לרבי, ומשמע שם דאין זה רק מדה בעלמא. אכן בתורת כהנים ובתוספתא משמע דדין המשנה ור' יהודה אחד הוא, דכיון שאין לו דמים אינו רוצה ליקח. וכן מוכח מפרש"י בגמ' בסוגיא עי"ש. ולפי

זה ברוצה ליקח אף שאין לו דמים, י"ל דאין איסור כלל אף לר' יהודה, שישתדל להשיג דמים. עכ"ל.

והכי ביאר מדנפשיה גם בשו"ע הרב (הלכות אונאה וגניבת דעת סעיף כח) וז"ל, וכן לא יאמר לחבירו בכמה תמכור חפץ זה והוא אינו חפץ לקנותו, או שאין לו דמים אלא שכוונתו להטעות את חבירו, ואחר כך כשלא יקנה, יכיר חבירו שנתכוין להטעותו ויצר לו. עכ"ל. ומתוך שהוצרך להעמיד בנתכוין להטעותו, הא אם הוא סקרן לדעת את המחיר אין בזה איסור, והיינו דאז הוי צער רב.

איברא דיש לדחות ראיה זו, דשמא הוצרכו להעמיד במתלוצץ, מפני שאין צער למוכר, כיון שאינו יודע האם הקונה רצונו או לאו, וכדלעיל (סימן ד סוף אות ד) ע"ש. גם לעיל (סימן הנ"ל ריש אות ד) הוכחנו מהיראים והר"ש משאנץ הנ"ל אחרת, דס"ל להקל כל שעושה לסיבה, ולא מהטעם האמור, משום צער מועט, ע"ש, וא"כ שוב א"א להכריח בהם לקולא לנידו"ד, כין שאפשר לפרשם אחרת.

הלחם משנה

הלחם משנה (חובל ומזיק פ"ה ה"ט) על פסק הרמב"ם שהמזיק ממון חבירו ושילם לו נתכפר לו וא"צ לבקש מחילה. הקשה מאי שנא מגזל שחייב בבקשת מחילה כדפסק הרמב"ם (תשובה פ"ב ה"ט). ותירץ וז"ל, י"ל דשאני גזלן דנתהנה מאותה עבירה, ועוד שציער הרבה לנגזל שלקח ממנו בעל כרחו, אבל מזיק הממון שלא נתהנה מהיזק ההוא, אלא שהזיק לו ולמזיק לא באה הנאה ממנו, לא נצטער כל כך הניזק, כמו הנגזל. כיון ששלם לו היזקו די. עכ"ל. הנה שמחלק בין צער רב ונהנה מכך שציערו, לבין לא נהנה מכך שציערו, והוא צער מועט. חזינן דס"ל על צער קטן ליכא איסור אונאת דברים. [ואף שכלל הוא שאין מוציאים דין מקושיא, ושפיר אמרו שם הפוסקים יישובים אחרים, ראה במפתח פרנקל בשני המקומות ובכרם יוסף (ב"ק דף צב ע"א). גם לענ"ד התירוץ החלק ביותר שלא כתוב שם הוא, שהרמב"ם עסוק במזיק ממון בלבד ללא היזק נפש, כגון גזלו והנגזל לא ידע, וכל כיוצ"ב, ולכן כשמשיב את הגזילה, בזה נמחל לו וא"צ לבקש מחילה, כיון שלא ציערו, משא"כ בהלכות תשובה שעוסק בכך שהמזיק הזיק גם לנפש. מ"מ מבואר בדעת הלחם משנה שחילק כן.] גם הראשונים שם פסקו שחובה לבקש מחילה גם על גזל, שכן הוא בחינוך (מצוה שסד) ובסמ"ג (ל"ת ע) אך כתב שהיא מצוה, וכן הוא בראב"ד הנ"ל, בשיטמ"ק ובמאירי (ב"ק שם) וגם בחיבור התשובה (מאמר א פרק יא) ועוד לו ביומא (דף פה) מ"מ מדעת הלח"מ חזינן ראיה דליכא בשוגג.

החפץ חיים

והנה משמע דס"ל לאיסור לבעל החפץ חיים בספר חובת השמירה (בענין עשרת הדברים) וז"ל ופירוש שמאנהו ע"י שמטריחו בחנם דכל מיני צער נכללו באונאת דברים. והכי כתב בחפץ חיים (פתיחה לאווין יד בהערות) ודע דלאו דלא תונו וכו' עיקרו קאי אפילו אם המצטער אינו מתבייש ע"י זה רק צער בעלמא, כמו שמצוייר שם בגמ' בהרבה אופנים לא יתלה עיניו וכו' וכיוצא בזה. ע"כ. גם בספר פתחי משפט (סי' רכח ס"ק ח) על דין השו"ע שלא לשאול מחיר כשאין בדעתו לקנות, ציירו דוגמאות, וסיימו שהעושה כן עובר משום אל תונו אף שלא היה לו שום כוונה לצער את חבירו.

לרעך כמוך

ה. ולא מצאתי מי שעמד על פתגמא דנא להדיא, רק עתה אינה ה' לידי ספר לרעך כמוך (ח"ג אונאת דברים בקונ' ביאורים שבסוף הספר סימן א) דהסתפק בהאי מילתא ולא פשיט לה, וכן הוא לו עוד בגוף הספר (פ"ב סעיף לג) דמספקא ליה האם בכל צער קטן עובר, או דוקא בצער גדול, והוכיח כדרכנו הנ"ל מלשון הרמב"ם והחינוך והמשנה למלך.

ועוד הוכיח מלשון הגמ' (ב"מ נח ע"ב) גדול אונאת דברים מאונאת ממון, הרי שבאונאת ממון אין אונאת דברים.

ועוד הוכיח כן מסתימת הפוסקים שהתירו למכור קרקעות במחיר גבוה, גם אם יוודע לקונה, ולא חששו לאונאת דברים. [ברם משום זה אין ראיה לנידו"ד, הן משום שמה יענה באונאת ממון גדולה, כגון שאונהו בקרקעות, וכאן הוא צער גדול, ומהו לשון חז"ל גדול אונאת וכו'. וגם, דיש לבאר סוגיא זו, משום שאינו מצערו באופן ישיר, אלא שהוא עושה עסק ורעו מצטער, וכאשר לעיל (סימן קודם אות א) גם אנו דננו בראיה זו. וממילא אינה ראיה לכאן.] ושאולם זה נסתר מהמהרש"ל דס"ל שיש בכך אונאת דברים.

עוד הוכיח מהב"ח (יו"ד ס' רמא אות ו) שהתיר לומר לזקנה שהיא מקומטת ולמד בו מפני שהוא צער מועט וכך השיבו הגר"ח קנייבסקי במכתב שבסוף הספר (מכתב מא) דהב"ח מיירי באינה מתביישת. והרי שצער מועט שרי. וקשה להלום את האוקימתא שעשו בב"ח, ופשט דברי הב"ח הוא משום שאונאת דברים היא באופן מרמה, ולא באופן ישיר, וכפי שהארכנו לעיל (סימן א אות ב) מפי ספרים דס"ל הכי, ושכן למד כדרכנו בב"ח בספר נורא תהילות (כדורי, פ"ב הע' 30).] וסיים בדברי החזו"א הנ"ל באגרות שמשמע שגם על צער קל, ועע"ש, ואלו עיקרי דבריו.

שוב אינה ה' לידי קובץ ישיבת ראמיילאעס נצח ישראל (עמ' 105) והסתפק הרה"ג נפתלי ווינברג בפתגמא דנא, האם לדייק את לשון הרמב"ם בספר המצוות והחינוך (דלעיל בריש

אמיר) דדוקא צער שאינו יכול לעמוד בו, או מתוך שבמשנה תורה ובשו"ע לא כתבו כן אין זה להלכה.

גם בקונ' שערי אונאה (לנגסנר, סימן ב) עמד בדומה לפתגמא דנא, והזכיר חלק מהראיות הנ"ל [אולם דיוקו מלשונות הפוסקים שכתבו על אונאת דברים שהיא איסור לבייש, ולמד דדוקא לבייש אסור ולא לצער, לענ"ד אינם בדווקא, אלא דוגמא לאונאת דברים המצויה, ויש להכריח זאת מלשונות הראשונים (דלעיל סימן א אות ה, וראה עוד שם הערה א). אמנם הלאו דלא תשא הוא רק בביוש, לא כן לא תונו.] ומן החדש הביא את תרגום התוס' יו"ט לארחות חיים לרא"ש (יום א' אות ז) שכתב, יזהר שלא יגרום לבני אדם שום צער וסבל, לא בממון ולא בדברים וכו'. עכ"ל.

לאור האמור, שאין לנו ראיה חלוטה להתיר, רק לאסור מפירוש דין שואל מחיר, ועסקינן במילתא דאורייתא, כן עיקר להחמיר. ברם שפיר דמי לצרף לספק בכדי להקל באופן שצער האונאה מוועט מאוד.

סימן ו - אונאת דברים במי שנכשל בעבירה שרבים נכשלים בה

תוכן התשובה בקצרה

א. הגמ' ב"מ (נט ע"א) למדה מדכתיב באונאת דברים "את עמיתו", שאונאת דברים אסורה רק למי שאתך בתורה ובמצוות. וצ"ע במי שעבר עבירה שרבים נכשלים בה, האם יצא מכלל עמיתך. ב-ג. רבנו יונה והחפץ חיים כתבו שלא יוצא מכלל עמיתך. ד. אולם הרמ"א, היראים, הסמ"ג הנמוקי יוסף ועוד ראשונים כתבו שאין מצווים על אונאת דברים אלא "ליראי השם", הנה שרק צדיקים אסור להונות. ויתרה מכך התירו להונות את מי שהונה אותך, מפני שבזה שהוא הונה אותך עבר על איסור תורה דלא תונו, וממילא יצא מכלל עמיתך. הנה להדיא שיצא מכלל עמיתך מחמת שעבר על אונאת דברים והיא עבירה שרבים נכשלים בה. ה. אחרונים שלמדו כן בדברי הרמ"א והראשונים הנ"ל. ו. הראשונים שלמדו מדברי הגמ' ב"מ הנ"ל שאין אונאת דברים בגוי, אין כוונתם שבישראל אף עובר עבירות יש. וביאור דברי המאירי והרד"ק הנראים מחודשים בזה. ז. יש ראשונים שגירסתם אחרת בגמ' ב"מ כך, את עמיתו, עם שאתך על תונהו. דהיינו שבאה הדרשה לחזק את איסור אונאת אשתו. ואחרי שאין להם מיעוט שאינו מקיים מצוות, יוצא לגירסתם שיש אונאת דברים גם בעובר עבירות. אולם לפי דברינו דלהלן זה אינו. ח. למה הרמב"ם הטור והשו"ע השמיטו דין זה? הגאון ר' ירוחם פערלא נקט, מפני שהם סוברים שאונאת דברים נאמרה גם ביהודי שאינו שומר מצוות,

וזאת או משום שהם גורסים אחרת בגמ', או משום שהם לומדים בגמ' הנ"ל לאפוקי גוי דוקא. ט. והנלע"ד שזה דבר השמיטה מפני שדין "עמיתך" סובב בכל התורה, על כן לא הוצרכו להזכירו כאן שכל שהוא רשע יצא מכלל עמיתך, ומותר לבזותו ולדבר עליו לשון הרע ועוד דינים, ובכללם שמותר להונותו בדברים. י. ונראה שיסוד המח' בין הראשונים הוא, האם לומדים מדיני עדות מהו "עמיתך", ושם נאמר שאם יש עליו לימוד זכות לא נפסל.

או שיש לחלק דשם נאמר "רשע", ודי כדי שלא להקרא רשע כשיש עליו לימוד זכות, משא"כ כאן שצריך להקרא "עמיתך" בתורה ובמצוות, כל שאינו מקיים מצוות, גם אם יש עליו לימוד זכות, אינו נקרא שהוא מקיימם. יא. ברם בחפץ חיים מבואר שהוא לומד את שיטת רבנו יונה בדעת הרמ"א שגם הוא מודה לו, שכל שיש לימוד זכות אסור להונותו. ברם קשה עד מאוד להלום דרך זו. יב. אך לפי שיטת רוב הראשונים הנ"ל יצא דבר שקשה להולמו, דאף בתוך הכולל מותר לדבר לשון הרע על הרבה אברכים שנכשלים בלשון הרע ובאונאת דברים וכדו', לפי שלדרך זו יצאו מכלל עמיתך, ויצא אף שמותר לבזותם ולהכלימם, לדבר עליהם לשון הרע ולקבל לשון הרע, ואין לשופטם לכף זכות ועוד דברים הקשים כגידים. זאת ועוד, אנו יודעים שהרמ"א והני קמאי השמיטו תנאים מעכבים כדי שיצא מכלל עמיתך, והם שחטא במזיד, ושלא שב בתשובה, ושהוכיחו תחילה, וחלק מהם כתבו תנאי זה במקומות אחרים. ואחרי שבין כה וכה חזינן דהם השמיטו פרטים רבים מדין זה, שוב אין קושי לומר שהשמיטו גם את התנאי שאינו חטא מפורסם. ובזה יעלו כל הראשונים והרמ"א בדרך אחת. ואף שכותבם "ירא שמים" יש בזה דוחק הלשון, לאור האמור אינו דחוק כ"כ. ובכותבם ש"מי שהונה אותך מותר לך להונותו", בלית ברירה על כרחך לדחוק הרבה, דמיירי באונאת דברים כה גדולה, שכל ישראל יודע שאונאה זו עבירה היא בידו, ובכה"ג יצא מכלל עמיתך. יג. הן אמת שיש שלמדו אחרת ברמ"א, אולם זאת מפני שמקורותיו לא היו תחת ידיהם. יד. אולם יש קולא נוספת בעת שמאנהו וקשה לאדם לשתוק לרוב הבושה, מותר לו להשיב כנגדו ולהונותו בחזרה, משום שאין לב האדם לב אבן, וכאשר חידש החינוך, ופסקו הח"ח. אולם היתר זה שייך רק אם ביישו בושה שקשה לו לשאתה, וגם ההיתר להשיבו הינו דוקא בשעת המריבה ולא לאחריה, הן אז כבר כבש כעסו. ואם ביישו בושה גדולה שכל איש ישראל יודע שזו עבירה גדולה, בזה יצא מכלל עמיתך ומותר להשיבו אף אחר זמן.

שאלה: האם נאסרה אונאת דברים במי שעובר עבירה שרבים נכשלים בה כגון לשון הרע, ואונאת דברים, או שכיון שעבר עבירה, יצא מכלל עמיתך, ולכן אין איסור תורה לאונותו באונאת דברים?
והאם מי שציערו אותו, מותר לו להתגונן ולהשיב למחרפו דבר כדי לצער בחזרה את שכנגדו, או שגם על המשיב יש איסור אונאת דברים?
תשובה: א. פסק הרמ"א (חו"מ ר"ס רכח) וז"ל, יש אומרים דאין מצווין על אונאת דברים אלא ליראי השם. ומי שמאנה את עצמו [היינו אותך וכדלהלן] מותר להוניהו. עכ"ל. ופשט דבריו לפשוט את שתי שאלותינו שרק ביראי השם נאסרה אונאת דברים, ושמותר להשיב למחרפו דבר. ועל כן נפנה אל המקור.
שנינו בב"מ (נט ע"א) לגבי אונאת דברים, אמר רב חננא בריה דרב אידי, מאי דכתיב ולא תונו איש את עמיתו, עם שאתך בתורה ובמצוות אל תונהו. ע"כ. דהיינו איסור תורה שלא להונות בדברים, נאמר רק על יהודי השומר תורה ומצוות, ושאינו כן, אינו בכלל איסור זה. ופסק כגמ' זו הרי"ף (ב"מ לג ע"א מדפיו) והרא"ש (ב"מ פ"ד סי' כב) וכ"כ תלמיד הרשב"א בשיטת הקדמונים (ב"מ נט רע"א) אחר שפירט דיני אונאת דברים, כתב וז"ל, אין כל דברים אלו אמורים, אלא בעם שאתך בתורה, שנאמר ולא תונו איש את עמיתו, עם שאתך בתורה אל תוננו. עכ"ל. וכן כתב רבנו יהונתן (ב"מ לג ע"א מדפי הרי"ף) עם שאתך בתורה ובמצות כלומר או במצוות אע"פ שאינו חכם, אל תונהו, כיון דמבני ישראל הוא. עכ"ל. וכ"כ השיטמ"ק (שם) בשמו. וכ"כ עוד ראשונים ויובאו להלן. ובהם גם יבואר בהסכמה, שאף בעבר עבירה אחת הוא יוצא מכלל עמיתך [וראה בשו"ע המדות אהבת הבריות (עמ' צ) שהבאנו עוד לשונות של ראשונים רבים שכתבו כן להדיא דאף בעבירה אחת הדברים אמורים.] ואף בעבר עבירה דרבנן.
השאלה האם כשהוא עבר עבירה שיש עליו לימוד זכות שיש לו מורה היתרא גם הדברים אמורים, כגון בעבירה שרבים נכשלים בה, ונלמד מדיני עדות דכל כה"ג אינו רשע ולא נפסל לעדות. או שכל שעובר עבירה יצא מכלל עמיתך.
ושאלה זו היא נ"מ טובא לדיני אונאת דברים, כי רבים נכשלים בעבירות של לשון הרע ובאונאת דברים ובצניעות ק"ו במדות כעס גאוה וכו' ואי כרישא אסור להונותם ואם כסיפא משרא שרי.

רבנו יונה

ב. רבנו יונה בספרו שערי תשובה (שער ג סי' ריט) וז"ל, ואם החוטא איש אשר איננו ירא מלפני האלקים, כמו הפורק מעליו עול מלכות שמים, ואינו נזהר מעבירה אחת [הנה

כאמור אף בעבירה אחת הדברים אמורים], אשר כל שער עמו יודע כי היא עבירה [הרי שהתנה זאת דוקא בעבירה שהרבים לא נכשלים בה], מותר להכלימו ולספר בגנותו. כך אמרו רבותינו (בב"מ נט ע"א) ולא תונו איש את עמיתו, עם שאתך בתורה ובמצות אל תונהו בדברים. ואשר לא שת לבו אל דבר ה' מותר להכלימו במעלליו ולהודיע תועבותיו ולשפוך בוז עליו. ועוד אמרו (יומא פו ע"ב) מפרסמים את החנפים מפני חלול השם. אבל אם נכשל בחטא על דרך מקרה, ורוב הימים דרכו להשתמר מעונו, אין לגלות על חטאו, כאשר בארנו. עכ"ל.

והכי הוא לו עוד בעליות דרבנו יונה (ב"ב כח ע"א ד"ה ואמר רבא) וז"ל, או בשאר עבירות שאוחז אותם ועושה אותם במזיד ועודנו מחזיק בהם, ולא במקרה, אבל הם מדרכיו ולמודו, מצוה לגנותו בפני כל אדם, שנא' שונאי ה' יהללו רשע ושומרי תורה יתגרו בם, כדי שיתרחקו בני אדם מדרך רעה, כמו שנא' ושומרי תורה יתגרו בם, וכדי שישוב גם הוא מדרכו ויתקן מעשיו וכו'. ועע"ש.

הנה אף שלמד שאף על עבירה אחת יצא מכלל עמיתך, אולם סייג את העבירה בתנאי שאין עליו לימוד זכות, שאינו יודע שהיא עבירה, ולכן תלה זאת דוקא בעבירה שכל שער עמו יודע שהיא עבירה, ועוד חידש שלא מדובר בנכשל בחטא בדרך מקרה אף שנכשל במזיד. ואף לדרכו יוצא שה"ה אם נוכיחו או נידע שהוא יודע שעובר על העבירה מפני שגובר עליו יצרו וכדו', אכן גם הוא יודה דשרי להכלימו.

ודרך בדרכו הארוכות צדיקים (שער לשון הרע ד"ה אם גילה) וז"ל, ואם החוטא אינו ירא שמים, כמו הפורק עול מלכות שמים מעליו, ואינו נזהר לעבירה אחרת אשר כל בני עירו יודעים שהיא עבירה. מצוה לספר בגנותו, ולגלות חטאין, ולהבאיש בעלי עבירות בעיני בני אדם, בעבור שישמעו העם וימאסו בו וירחיקו עצמם מן העבירות. עכ"ל. וניכר שיניקתו מדברי רבנו יונה שכתבם בחילוף לשון.

וכיוצ"ב חזינן בדברי הרשב"ם (פסחים קיג ע"ב ד"ה מותר לשנאתו) ששם עסוק הוא בשנאת רשע שמותר לשנאתו, וכתב וז"ל, הרואה יחידי דבר ערוה בחברו, אע"פ שאינו רשאי להעיד לו [בבי"ד כנגדו, כיון שהוא עד יחידי ולא יקבלו עדותו] מותר לשנאתו, שהרי הוא יודע בוודאי שהוא רשע. עכ"ל. ותנאו שהוא יודע בוודאי הוא מפני ששם מדובר שראה דבר ערוה בו, שהיא עבירה המפורסמת לרבים, בזה נעשה יודע בוודאי שהוא רשע, שאין עליו שום לימוד זכות.

הח"ח

ג. והכי נקט החפץ חיים בספר חובת השמירה (פרק יד) וז"ל, עוד אמרו מאי דכתיב לא תונו איש את עמיתו, עם שאתך בתורה ובמצות אל תונהו. ומוכח דמי שסר מדרך התורה, אין עליו איסור אונאת דברים, שזה אינו קרוי עמיתך לענין זה. ונראה דהיינו דוקא בדבר שמפורסם בישראל לאיסור, ואצלו הופקר הדבר. אבל סתם איש כל שהוא בכלל ישראל, יש עליו איסור דאונאת דברים וכו'. עכ"ל. והכי הוא לו בשמירת הלשון (כלל ד סעיף ז) מגמ' זו ומהשערי תשובה וז"ל, וכל אלו הדינין שכתבנו הוא דוקא באיש אשר מנהגו ודרכו להתחרט על חטאיו, אבל אם בחנת את דרכו כי אין פחד אלהים לנגד עיניו ותמיד יתיצב על דרך לא טוב, כמו הפורק מעליו עול מלכות שמים, או שאינו נזהר מעבירה אחת אשר כל שער עמו יודעים שהיא עבירה [וכ"כ שם בסעיף ט, ושם בס"ק לח ציין רבנו יונה הנ"ל, וגם ציין להלכות עדות (חו"מ סי' לד סעיף כד).] דהיינו בין שאותה העבירה שהוא רוצה לגלות עשה החוטא כמה פעמים במזיד, או שעבר במזיד כמה פעמים עבירה אחת המפורסמת לכל שהיא עבירה, אם כן מוכח מינה שלא מחמת שגבר יצרו עליו עבר על דברי ה' כי אם בשרירות לבו הוא הולך ואין פחד אלהים לנגד עיניו, לכן מותר להכלימו ולספר בגנותו בין בפניו ובין שלא בפניו. ואם הוא יעשה מעשה או ידבר דבר, ויש לשפטו לצד הזכות ולצד החוב, צריך לשפטו לצד החוב, אחרי שנתחזק לרשע גמור בשאר עניניו. וכן אמרו רבותינו לא תונו איש את עמיתו עם שאתך בתורה ובמצות אל תוניהו בדברים, ואשר לא שת לבו לדבר ה' מותר להכלימו במעלליו ולהודיע תועבותיו ולשפוך בוז עליו וכו'. עכ"ל. והכי הוא לו עוד בח"ח (כלל ח סעיף ה והלאה). ע"ש. גם אנו נמשכנו אחריו בשו"ע המדות אהבת הבריות (עמ' צו והלאה) וחיזקנו זאת מדברי הרשב"ם והארחות צדיקים הנ"ל. וליקטנו שם סיעת אחרונים שנקטו כן להלכה, ע"ש, אולם אז לא ידענו מדברי הרמ"א והראשונים דלהלן.

הרמ"א והראשונים

ד. איברא דהרמ"א (חו"מ ר"ס רכח) על דברי מרן שאונאת דברים אסורה, הוסיף וז"ל, ויש אומרים דאין מצווין על אונאת דברים אלא לירא השם. ומי שמאנה את עצמו מותר להוניהו. ומקורו טהור בדרכ"מ (ס"ק א) מהנימוקי יוסף (ב"ב דף לב ע"ב מדפי הרי"ף ד"ה רבי יהודה) שכ"כ בשם הסמ"ג (לאוין קעא), והנה בסמ"ג כ"כ בשם היראים (סי' קפ). וכ"כ עוד ראשונים רבים וכדלהלן.

והנה פשט הרמ"א והני קמאי שלמדו בגמ' הנ"ל, שכל שמחסר במזיד אף מצוה אחת באופן חד פעמי, יצא מכלל עמיתך, ואין בו איסור אונאה, מתוך שכתבו שאין מצווים על

אונאת דברים אלא "ליראי השם", וגם מתוך שהתירו למי שהונה אותך להונותו וטעמם פירשו מפני שבזה שהוא הונה אותך עבר על איסור תורה דלא תונו וממילא יצא מכלל עמיתך (וכאשר נביא את דבריהם בסמוך), הנה להדיא שיצא מכלל עמיתך מחמת שעבר על אונאת דברים והיא עבירה שרבים נכשלים בה ויש בה מורה היתרא עצום, הן רבים נכשלים באונאת דברים, מ"מ יצא מכלל עמיתך, ואף שבהלכות עדות פשוט שלא יפסל בעבירה זו וכן מבואר בראשונים דלהלן בעז"ה שהם מקור הרמ"א, וכך למדו ברמ"א האחרונים דלהלן.

ועתה נעתיק את דברי הראשונים, ולפי שראשון המדברים בכך הוא היראים (וכאמור מקורו של הרמ"א שהוא מהנמוק"י, והוא סיים שכ"כ הסמ"ג, ובסמ"ג כ"כ בשם היראים). בו נפתח כתב היראים (סי' קפ) וז"ל, ותניא בהזהב (ב"מ נט ע"א) לא תונו איש את עמיתו עם שאתך בתורה ובמצות אל תונוהו, למדנו שלא הזהיר הכתוב באונאת דברים אלא ליראי ה', אבל אם עבריין במזיד הוא, אפילו בדבר אחד, ולא עשה תשובה רשאי להנאותו בדברים". והוכיח כן ממגילה (כה ע"ב) מאן דסני שומעניה שריי לבזויי, וכיצד מותר לבזותו? [אומנם בח"ח (כלל ז ס"ק ח) ביאר גמרא זו דנראה פשוט דמיירי ביוצאות עליו כמה שמועות, שפעם עשה כך ופעם כך, עד שנתחזק בעיר שעובר על עבירות, ובלא כן אסור. ושכן דייק רש"י (שם) לכתוב שיוצאות עליו שמועות רעות ושנואות. ודהכי מוכח ממעשה דטוביה שלא מקבלים ע"א על אדם שנכשל בעריות, ק"ו שלא מקבלים קול, ועע"ש. ושם בהגהה (שם) עמד על אם נשמע עליו קול חד פעמי דלא פסיק על עריות מה דינו. שוב בינותי שניתן לדייק כדבריו ביראים שכתב "עבריין במזיד אפילו בדבר אחד" הנה שמדובר בעבריין במזיד, דהיינו שעושה כן תדיר ולא פעם אחת. אולם זה אינו, דהמזיד פעם אחת נקרא עבריין, וכמבואר מסיום דברי היראים שבסמוך שכתב, שהעובר אדרבנן שרי למקרי "עברינא" וכו', וגם בהמשך כתב, כיון שהונה אותך הרי הוא "עבריין", והרי מדובר שהונה אותך פעם אחת, ובכל אופן קראהו עבריין.] ועוד הוכיח כן ממועד קטן (יז ע"א) שנדה רב יהודה מאן דסני שומעניה. ועוד מדשנינו (בשבת מ ע"א) שהעובר אדרבנן [מפורש שלומד שאף באיסור דרבנן מיירי] שרי למקרי עברינא. "והיינו דאשכחן במדרש, מנין ההונה אותך שאתה רשאי להנאותו, ת"ל עמיתו, פי' כיון שהונה אותך הרי הוא עבריין ואינו אתך בתורה ובמצוות". עכ"ל. הנה מבואר בו דאף באיסור דרבנן הדברים אמורים. ועוד מבואר מסוף דבריו, שאף שיש לו מורה היתרא, שהרי אונאת דברים רבים נכשלים בב, מ"מ כיון שעבר עבירה יצא מכלל עמיתך, ואין

איסור להונותו. ועוד מפורש בו שדוקא אם עבר במזיד ולא עשה תשובה, אך עבר בשוגג אסור להונותו.

והכי הוא בסמ"ג (לאוין קעא) שגם כן כתב כאמור וז"ל, עם שאתך בתורה ובמצות אל תונהו, למדנו שלא הזהיר הכתוב באונאת דברים אלא על יראי ה'. ואמרינן במדרש, שאם הונה אותך אתה רשאי להונותו, שאינו קרוי עמיתך" וממשיך להוכיח כן מכל הנ"ל, ממגילה (כה ע"ב) וממו"ק (יז ע"א) ממאן לסני שומעניה ומשבת (מ ע"א) העובר אדרבנן קוראים לו עבריין. ע"כ.

וכ"כ הנמוק"י (ב"ב דף לב ע"ב מדפי הרי"ף ד"ה רבי יהודה) שהוא מקור הרמ"א וז"ל, אמר המחבר, מהא דעם שאתך בתורה ובמצות אל תונהו, למדנו שלא הזהיר הכתוב באונאת דברים אלא יראי השם. ואמר במדרש, אם הונה עצמך מותר אתה להונהו, שזה אינו קרוי עמיתך. ואמרינן במסכת מגילה (דף כה ב) האי מאן דסני שומעניה שרי לבזוייה בג' ושי"ן. פירוש, "סני שומעניה" שיצא עליו שם רע בודאי. "גימ"ל ושי"ן" הרבה פירושים יש בו, יש מפרשים גייפא שטייא. י"מ בן גויה בן שפחה. י"מ גערה שמתא כמו שמצינו במועד קטן (דף יז ע"א) ברב יהודה שנדה אותו תלמיד דסני שומעניה ואמר מאן דעבר אדרבנן שרי למקרייה עבריינא. וכ"כ הרמ"ה מקוצי (הוא הסמ"ג הנ"ל) ז"ל. עכ"ל.

והכי כתבו גם ההגהות ממימוני' (מכירה יד על הלכה טו אות ד) וז"ל, תניא ולא תונו איש את עמיתו עם שאתך בתורה ובמצות לא תונהו. למדנו שלא הזהיר הכתוב באונאת דברים אלא יירא השם. ואמר במדרש, שאם הונה עצמו, אתה רשאי להונהו, שאין קרוי עמיתך וכו'. עכ"ל. והוכיח כנ"ל ממגילה ומנידה.

ויתירה מכך כתב בפירוש הריב"א על התורה (בראשית טז, ו) והוא מבעלי התוס' בשם רבו ר' אליקים שהוקשה לו הפסוק "ותענה שרי", כיצד שרה ענתה את הגר? ומתרץ וז"ל, לפי שהגר הונתה שרה תחילה כדפרש"י גבי ותקל גברתה בעיניה, ולכך היתה שרה מענה אותה בהיתר. כי בספר סמ"ג כתוב במצות לא תונו, דאיתא במדרש, שאם הונה אותך אדם אתה רשאי להונותו, שאינו קרוי עמיתך אחרי שהונה אותך. עכ"ל.

וכן יש לסייע את הרמ"א מדברי המרדכי הארוך ובשם רבו שהובא בב"ח (סי' רכח ס"ק א) כדין הגמ' ב"מ שתלוי האם הוא מקיים מצוות יש בו לא תונו, ושוב עלה בדעת ספר החכמה בהו"א ללמוד אחרת, שבאו בדברי הגמ' הנזכרים לאפוקי גוי, אך ישראל גם שאינו שומר מצוות, אסור להונותו. אלא ששב וסתר זאת מהמשך דברי הגמ' שאמרה, שאם היה בעל תשובה לא יאמר לו זכור מעשיך הראשונים וכו', משמע דאם אינו בעל תשובה אין בו אונאת דברים. ע"כ. וכן כתב גם בספר יחוסי תנאים ואמוראים (ערך רבי

חננא בריה דרב אידי) שאיסור אונאת דברים הוא רק על מי שעושה מעשה עמך, והוכיח כן מלשון המשנה (ב"מ נח ע"ב) אם היה בעל תשובה לא יאמר לו זכור מעשיך הראשונים, ודייק דדוקא לבעל תשובה שהיה תוהא וחוזר בו ממעשיו הראשונים הוא דעובר, אבל כל זמן שעומד במרדו, לא. ע"כ. [אולם לא הבנתי ראייתם, שלכאורה זו דוגמא לאונאה, ולא שאם אינו בעל תשובה מותר.] הנה שתלו זאת למעשה בשמירת מצוות גמורה, שאם לא חזר בתשובה מותר להונותו, ופשט הדברים שאינו דיני פסול עדות שתלוי במורה היתרא, שהרי גם בעל המורה היתרא הנ"ל זקוק לתשובה.

אחרונים

ה. וכדרך הזו, שהרמ"א כתב דלא תונו הוא רק באדם ירא שמים, דהיינו צדיק, ולאפוקי יהודי שנכשל בעבירה, אף אם הרבים נכשלים בה, הכי מבואר שלמדו הסמ"ע (סי' רכח ס"ק ד) והנמשכים אחריו [ראה להלן (אות יג)] שהרי הסמ"ע למד ברמ"א שמדובר במי שמזלזל בכבוד עצמו, ובהו"א ביאר שמקורו של הרמ"א מטעם שהמזלזל בעצמו הוא אינו יר"ש, חזינן דלומד ברמ"א בכותב "ירא שמים", היינו כאמור ולא כח"ח.

גם בבאר הגולה (ס"ק ד) הוסיף מקור לדברי הרמ"א, שכן מבואר במרדכי מספר החכמה הנ"ל שהביא הב"ח, מ"אם היה בעל תשובה", הרי שהבין את הרמ"א שכתב "ירא שמים" כפשוטו.

והכי מבואר שלמד בספר אורח מישרים (טריוש, פ"ה בסוף הערה א, נדפס תרי"ח) שאחר שהעתיק את דברי המשנה והגמ' בדוגמאות של אונאת דברים, סיים וז"ל, מיהו יש אומרים דאין מצווין על אונאת דברים אלא ליראי השם. ומי שמאנה את עצמו גם אתה מותר להונהו דאין זה קרוי עמתך. עכ"ל. ומדכתב "מיהו", הוי אומר שדעות אלו סותרות את פשטות הדברים דלעיל, שאונאת דברים אסורה בכל איש ישראל, גם אם אינו ירא השם, והי"א סוברים שרק לאיש ירא ה' אסור להונות, אך איש רגיל מותר. [ברם עצם דבריו שהביא שהי"א שהביא הרמ"א חולקים על השו"ע, הוא פלאי, שהרמ"א לא התכוון בכותבו י"א שהם חולקים, שהרי לא הביא בכך שום חולק, והוא דינא דגמ', וכ"פ הראשונים וכנזכ"ל.]

והכי למד בספר תורה תמימה (ויקרא פכ"ה הע' קו) בדברי הנימוק"י, אלא שתמה על חפץ, שבאנשים דעלמא יהיה מותר אונאת דברים ע"ש. והכי משמע שלמד בספר פתחי חושן (ח"ה פט"ו ס"ק יג) ודו"ק.

[ועוד ראה באחרונים שמבואר שהיינו בעובר עבירות, ברם אין מהם הכרח האם הלכה כח"ח בדוקא באין לו מורה היתרא או לא דהכי הוא בשו"ת חת"ס (ח"ה חו"מ ס"ס קלד)

דבענין שיקיים מצוות, ושם עסק לאפוקי מומר שאין עליו אונאה. ובשו"ת מהר"ם שיק (או"ח סי' שג ד"ה ובאמת דאפילו) למד בדברי הרמ"א שמומר לתיאבון אין עליו איסור להונותו. והכי כתב המהרש"א (ב"מ שם) למד שבדברים כתיב עמיתו ומכאן הוציאו שאם הוא עובר עבירות מותר להונותו אולם באונאת ממון שלא כתוב עמיתו אלא אחיו אסור להונות.]

אונאת דברים בגוי

ו. ואף שתוס' מציעא (ס ע"ב ד"ה לעבור עליו) וכן בספר כד הקמח (ערך גזילה ד"ה אל יתפתה) למדו מדברי הגמ' את שאתך בתורה ובמצוות, לאפוקי גוי, שאין בו אונאת דברים, אין כוונתם להוציא רק גוי, אלא שגם גוי יצא מאונאת דברים, שזה הנוגע להוכחתם שם. וראה לעיל בסמוך במרדכי שבב"ח, שהיה לו הו"א ללמוד רק לאפוקי גוי ודחה זאת. וראה עוד להלן (אות ח) בזה.

ואומנם המאירי (ב"מ דף נט סוע"א) כתב וז"ל, כל שגדור בדרכים הדתיים הרי הוא בכלל אונאה, אבל עובדי האלילים אינם בכלל "אחוה" כדי לכללן בדין אונאה הבאה דרך מקח וממכר. כלל אמרו חכמים לא תונו איש את עמיתו, עם שאתך בתורה ובמצות אל תונהו. עכ"ל. הנה שמדבר באונאת ממון, שהרי כתב "דרך מקח וממכר", ולמד מדברי הגמ' ב"מ דידן, שעסוקה באונאת דברים, היינו שכשם ששם הגמ' דורשת כן, ה"ה דנילף הכי באונאת ממון שכתוב בה "אחוה" כנאמר, אל תונו איש את "אחיו". ומעתה יש מקום להבין בו שלמד בדברי הגמ' עמיתך בתורה ובמצוות לאפוקי רק עוע"ז. ויצא לחומרא, שאסור להונות יהודי אף שעובר עבירות במזיד. [אח"כ ראיתי שכן למד בו בספר פתחי חושן (ח"ה פט"ו ס"ק יג ד"ה ובמאירי). וכן הוא למד גם ברבנו יהונתן שבשיטמ"ק, ואנו הבאנוהו לעיל יחד עם הסוברים שכל רשע יצא מעמיתך וזה ז"ל (ב"מ לג ע"א מדפי הרי"ף) עם שאתך בתורה ובמצות כלומר או במצוות אע"פ שאינו חכם, אל תונהו, כיון דמבני ישראל הוא. עכ"ל. והוא דייק את הסיפא, אולם הסיפא תלויה ברישא, שמקיים מצוות.] שוב בינותי דהיות והמאירי בדרך חדשה דורך, שדין זה נאמר על אונאת ממון, קשה ללמוד בו שכל שעובר עבירה דרבנן מותר להונותו ממון. אך גם לאידך גיסא צריך להבין את שיטתו, והיותר נראה בפשטות כוונתו לאפוקי מינים, ומש"כ עובדי אלילים, היא כדרכו לקוראם כן בספרו, ועשה כן מפני הצנזורה, או שהיא שלחה יד בספריו, ואם נכון הדבר אתי שפיר חידושו הגדול שמותר להונות בממון (ונזכר לעיל שהסתפקו בזה בב"ח, ויש בכך מח', ואכ"מ), ותצא שיטתו לחומרא, שאונאת דברים וממון מותרת רק במינים, ולא לכל עובר על מצוה יחידית. אולם באמת אינו מוכרח, כאשר פתח שרק הגדורים

בדרכים הדתיים יש עליהם אונאה, רק שמוציא את הגויים או את המומרים, כפי שכל הני קמאי יוציאו את אותם מאיסור אונאת דברים, כיון שאינם בתורה ובמצוות.
ובבואנו הלום, לכאורה דבר פלא ראיתי ברד"ק (תהלים טו, ג) שכתב שיש אונאת דברים אף בגוי והוא פלאי, ולדרך זו ק"ו שיש אונאת דברים במי שאינו ירא שמים, שהנה ז"ל, ובאמרו "כי לא עשה לרעהו רעה" אינו אומר כי לאחרים עשה, אלא דיבר הכתוב על ההוה, כמו ולא תונו איש את עמיתו (ויקרא כה, יז), אינו אומר כי מותר לו להונות אדם אחר שהוא נכרי שאינו עמיתו. וכן לא תענה ברעך עד שקר (שמות כ, יג), אינו אומר כי באחר שאינו רעו מותר להעיד עדות שקר, אלא לפי שמשאו ומתנו ועסקיו עמו. וכן הוא מנהג הלשון בהרבה מקומות. עכ"ל. ודבריו לכאורה המה נגד הגמ' ב"מ הנ"ל את שאתך בתורה, ונגד כל האמור. שוב בינותי שכותבו "נוכרי" אין כוונתו לגוי, אלא למי שאינו חבר שלך, מי שאתה לא מכירו, ועל כך השמיע שיש עליו לא תונו, ושלא נדייק את הפסוק דוקא עמיתך ולא יהודי שאינו ידידך, ונחה ושקטה הארץ.
ועוד ראה בהערה (ז) עוד מקומות דדרשינן בש"ס "עמיתך" ומהם חיזוק להבנה שאת שאתך בתורה ובמצוות היינו ירא שמים.
הערה ז:

"עמיתך" השתדל לדונו יפה

דרשת "עמיתך" את שאתך בתורה ובמצוות ישנה עוד בש"ס (שבועות ל סוע"א) בדין אחר, בצדק תשפוט עמיתך, עם שאתך בתורה ובמצות השתדל לדונו יפה, וכ"פ בשבועות (שם) הרי"ף, הר"ח, הרא"ש ורבנו יהונתן (שבועות דף יג מדפי הרי"ף על בצדק תשפוט) וז"ל, עם שאתך בתורה ומצות כלומר שהוא חכם וזריז במצות כמוך. עכ"ל. הנה יתירה מכך חזינן בביאור לשון זו, שלא די שהעובר עבירה אחת אינו עמיתך, אלא שעמיתך היינו שהוה זריז במצוות. ובאים הדברים יפה עם הני קמאי דלעיל שנקטו דדוקא ירא שמים הוא עמיתך.

עמיתך ת"ח

ועוד יתירה מכך יוצא לכאורה לפי דברי רש"י שבועות שם שלומד בגמ' שהיא מפרשת שהכוונה להקדים לדון ת"ח לישראל רגיל, דהיינו שלומדת הגמ' שעמיתך הוא ת"ח דוקא, ולא כגמ' דידן שהוא אתך בתורה ובמצוות, והכי הוא בעוד ראשונים כגון בסמ"ק (מצוה רכה) שכתב, השתדל לדונו יפה פירוש להקריב דינו. [והתוס' שבועות (שם ד"ה למישרי) לומדים אחרת את פשט הגמ' בשבועות, ע"ש דלשם מה הביאו ממרחק לחמם ללמוד הקדמת ת"ח מכקטן כגדול וכו' בזמן שהגמ' כאן לומדת מבצדק? ועל כרחך

דפליגי ארש"י. וכן מפורש ברבנו יהונתן הנ"ל. ברם לא ידענו לדרכם כיצד הם לומדים את הגמ' שבועות השתדל לדונו יפה למה הכוונה. ומה שהרמב"ם לא פסק את הגמ' שבועות וגם לא את הגמ' דידן באונאת דברים לדרכנו לעיל אתי שפיר, מפני שהוא דין פשוט בכל דיני בן אדם לחבירו.]

ויוצא לכאורה דלרש"י ודעימיה בנידו"ד שנדרשה אותה דרשה, עמיתך דוקא את שאתך בתורה ובמצוות הוא בלא תונו, סבירא להו דרק לת"ח נאסר להונות בדברים, והיא שיטה חדשה. אולם אינו מוכרח ושמא כאן יבארו את הגמ' אחרת.

שוב ראיתי את שאהבה נפשי בספר יחוסי תנאים ואמוראים (ערך רבי חננא בריה דרב אידי) שעמד ממש על פתגמא דנא, ומביא מימרא זו דלא תונו איש את עמתו עם שאתך בתורה ובמצוות, ודייק ומשמע דאף עבדים בכלל, דהיינו שלא תונו הוא לאו גם על עבדים, שהרי הם חייבים במצוות. ושאין לפרש כאן עמתך כההיא דשבועות, דקאי על צורבא מרבנן למישרא ליה תיגריה, א"נ לשודא דדייני. משום ששם יש פסוק אחר שמכריח ללמוד כן, שנאמר כקטן כגדול תשמעון, בין איש ובין אחיו ובין גרו, שבדינין הכל שוין לעניין לדונו דין אמת לאמתו, לע"ה כת"ח וכו'. ע"ש. הרי שאף שרש"י פירש שם ת"ח דוקא, הוא בדוקא שם לא כן הכא.

עמיתך בתוכחה

עוד נמצא שדנו הפוסקים במצות תוכחה שגם שם נאמר "עמיתך" ראה בשו"ת בצל החכמה (ח"ג סי' כב אות ד) ושעמדו על כך בשו"ת מהר"ם שיק (או"ח סי' שג ד"ה אמנם נראה) ובתועפות ראם שעל היראים (סי' רכג אות ה). ע"כ. והכי הוא בחפץ חיים הנ"ל. ובשו"ת מנחת יצחק (ח"ד סי' פ), ועוד.

לאשתו נאמר

ז. איברא דגירסת פסקי הרי"ד (ב"מ ד"ה ד"ה אמר רבי יוחנן) והריטב"א (ב"מ שם) היא אחרת בגמ' לא תונו איש את עמיתו, עם שאתך על תונהו, דאמר רב לעולם יהא אדם זהיר באונאת אשתו. עכ"ל. הרי שאינם גורסים בגמ' כאשר הוא לפנינו, שעמך בתורה ובמצוות, אלא לגירסתם היא דרשה "עמיתו" עם שאתך, להזהר באונאת אשתך שהיא אתך. וגם לגירסא זו, אין הכוונה שאיסור אונאת דברים נאמר רק לגבי אשתו, ולא לשאר אנשים, וכפי שהגמ' שם, וגם הם גופייהו קודם לכן פירטו מקרי אונאת דברים בבין אדם לחבירו ולא רק באשתו, אלא שזו דרשה יתירה בחומרת אונאת דברים בשתו שדמעתה מצויה.

ומ"מ לנידו"ד כיון שלגירסתם אין את דרשת את שאתך במצוות, לכאורה יצא לחומרא, שיש אונאת דברים במי שאינו בתורה ובמצוות כל שהוא יהודי. שוב ראיתי דהכי למד הגאון רבי ירוחם פערלא (ברס"ג שבההדרתו ל"ת פב ד"ה ואמנם אפשר) ויובא סמוך, דלגירסא זו שזו דרשה יתירה ושהיא לחומרא.

ברם באמת נראה, שגם ללא דרשה זו, הם יודו שדין אונאת דברים אינה ברשע ממקום אחר, וכאשר יתבאר בסמוך, שרשע אין בו לא תשנא ולא ואהבת ולא בצדק תשפוט ועוד.]

למה הטוש"ע והרמב"ם השמיטו דין זה

ח. איברא דחזי הוית להגאון ר' ירוחם פערלא (ברס"ג שבההדרתו ל"ת פב ד"ה ואמנם אפשר) שתמה על שהרמב"ם הטור והשו"ע השמיטו את דין הגמ' שאונאת דברים היא רק למי שאתך בתורה ובמצוות, רק הרמ"א הביאו, ולכן ביאר שגירסתם כגירסת הריטב"א הנ"ל, שמימרא זו נאמרה על אשתו, וכיון שדין אונאת אשתו כלול בדינים אחרים שכתבו הטור והשו"ע (סי' רכח ס"ג) לעולם יהיה אדם זהיר באונאת אשתו, ועדיפא מינה כתב הרמב"ם באישות (פט"ו הי"ט), לכן לא ראו צורך להזכיר מימרא זו. [אולם קשה להלום שגירסת הרמב"ם שונה מגירסת הרי"ף והר"ח, וברור שכן הגירסא של הטור והשו"ע עם שאתך בתורה ובמצוות כאשר הוא לפני כל הראשונים.] או שלמדו בגמ' הנ"ל שהיא באה למעט גויים שאין בהם אונאת דברים רק ביהודים, כאשר במרדכי הארוך המובא בב"ח (ר"ס רכח) [ברם הוא כ"כ רק בהו"א, ושוב דחה זאת.] ועל כן לא הוצרכו לכתוב זאת, כי כבר זה כלול בדבריהם שכתבו שאין אונאת ממון בנכרי, ואח"כ כתבו, כשם שאונאה במקח וממכר, כך יש אונאה בדברים, ולשני הדרכים לומד שכיון שאין להם את הדרשה את שאתך בתורה ובמצוות, ס"ל שאונאת דברים אסורה גם ביהודי שאינו שומר מצוות. [זו כוונתו כאשר בזה ביאר את מנין אונאת הגר ע"ש לעיל.] והכי נמשכו ללמוד בטוש"ע אחר הגאון ר"י פעלרא גם בספר פתחי חושן (ח"ה פט"ו ס"ק יג ד"ה ובמאירי) ובספר נורא תהילות (ריש פ"ו) ועשה מח' בין מרן לרמ"א.

וקדמם בספר שלחן המלך (על הרמב"ם מכירה פי"ד סוף הי"ב) שהעיקר כרוב הראשונים והשו"ע שלא הזכירו את המימרא דב"מ הנ"ל, ודלא כרמ"א שנשען על הנמוק"י. ולכן שנקט שאסור להונות את מי שאינו ירא את ה'.

וחזי הוית להרה"ג אברהם שרמן שליט"א במאמרו בתחומין (ח"ב עמ' 267 והלאה) שביאר את דבר השמיטה, שמא הם לומדים בגמ' הנזכרת שאינה הלכה אלא דברי אגדה.

דחית ההוכחה מההשמטה

ט. ותחילה נראה לומר, דאף אם השמטת הרמב"ם היתה הוכחה דלא ס"ל דין זה. מכל מקום השמטת הטור והשו"ע אינה מוכיחה, משום שהם מעיקרא לא לקחו על עצמם דרך לכלול את כל דיני הגמ' בספרם, ראה במגן אברהם (ס"ס קנו) שליקט דינים רבים שהושמטו מן הטור והשו"ע, ועוד בטור או"ח (ר"ס שא) כתב שמעיקרא לא כיוון להביא את כל הלכות שבת לגודל המלאכה. וראה במשנה ברורה (ס"ס שדמ) שפירש מלאכות גמורות שהושמטו מן הטור והשו"ע. ק"ו כאן שדין זה הוא דינא דגמ' (ב"מ נט ע"א), ודין שפסקו אביו הרא"ש (ב"מ פ"ד סי' כב) בסתם, בוודאי שהשמטת הטור אינה הוכחה. וממילא גם השמטת השו"ע דין זה אינה מוכיחה, לפי שנמשך בספרו אחר סידורו של הטור. גם איך יעזוב הב"י תרי עמודי הוראה הרי"ף והרא"ש הנ"ל שפסקו את הגמ' הנ"ל, ולכל הפחות היה לו להזכירם, והעיקר מתוך שלא הזכיר זאת כלל בב"י הוי אומר דלא נחית להכי, וא"א לבנות בנינים על השמטתו. [ועתה אינה ה' לידי ספר נורא תהילות (רפ"ו וש עמ' 75) למד מההשמטת הש"ע דלא ס"ל ועל הקושיא איך עזב ב' עמודים כתב לולי דמסתפינא אפשר לפרש שגם הרי"ף סובר "שעם שאתך" זו אשתך כדפירש הריטב"א ע"כ. וא"א להלום זאת בשום אופן דכל כה"ג הו"ל לפירושי.]

זאת עוד נראה ליישב את דבר השמיטה, משום שכל שעובר עבירה אינו בכלל "אחיך" או "רעך" או "עמיתך" בכל התורה, ולכן כאן באונאת דברים שנאמר "עמיתו" דין זה פשוט כבכל התורה, גם ללא הבאת דברי הגמ' ב"מ הנ"ל, שאם הוא עובר עבירות יצא מכלל עמיתך. ראה בספר הבתים (ספר המצוה סי' רז) גבי מצות ואהבת, שכתב ורבותינו דקדקו לרעך מי שהוא רעך בתורה ובמצות, אבל אדם רשע שאינו מקבל תוכחת, מצוה לשנאתו, שנאמר יראת ה' שנאת רע. והכי הוא בסמ"ק (מצוה יז) גם לגבי ואהבת, דכתיב "רעך", וגם גבי שנאה דכתיב "אחיך". ששם הוקשה לו הרי לא תשנא כלולה בואהבת, ולשם מה ציוותה התורה. ומיישב, שאף מי שאין עליו ציווי ואהבת, דהיינו ברשע, שלא ישנאהו בלב ויראה לו פנים יפות אלא יראה לו שנאתו. וכיוצא חזינן בספר יחוסי תנאים ואמוראים (ערך רבי חננא בריה דרב אידי) שאיסור אונאת דברים הוא רק על מי שעושה מעשה "עמך", והוכיח כן מלשון המשנה (ב"מ נח ע"ב) אם היה בעל תשובה לא יאמר לו זכור מעשיך הראשונים, ודייק דדוקא לבעל תשובה שהיה תוהא וחוזר בו ממעשיו הראשונים הוא דעובר, אבל כל זמן שעומד במרדו, לא. שהרי דומיא דקללה דכתיב, "עמך" לא תאור, בעושה מעשה עמך, אבל אין עושה מעשה עמך, מילט לייטינן ליה. דהא אפילו החוזר בו ממקח וממכר אמרו חכמים דעומד במי שפרע, ומפרש רבא

בגמ' (שם מח ע"ב) דמילט לייטינן ליה, משום דהאי לאו עושה מעשה עמך הוא. עכ"ל. הנה שלמד זאת ממקום אחר, משום שמצוות אלו נאמרו רק במי שעושה מעשה עמך. וגם למד שמותר לקללו כיון שאינו מכלל "עמך". והכי הוא במחזור ויטרי (ס"ס תכה) בעושה מעשה "עמך" אתה אוהב. וכן הובאו עוד ראשונים רבים הדורכים בדרך זו בשו"ע המדות (אהבת הבריות סימן ב ס"ח עמ' עב והלאה) קחנו משם, ושהסכמת הראשונים שרשע לעבירה אחת מותר לשנאתו, ואין בו מצות ואהבת, ועוד דינים רבים אחרים ע"ש. לכן שנאמר בלא תונו "עמיתו", הרי הוא בכלל האמור, גם ללא הבאת דברי הגמ' בב"מ, שכן הוא דין כללי בכל התורה שרשע לעבירה אחת יצא מכלל עמיתך.

ביאור המח'

י. ונראה לבאר את המח' שבין רבנו יונה לשאר הראשונים הנ"ל, האם יצא מכלל עמיתך רק כשאין עליו לימוד זכות או לאו, דרבנו יונה למד מדיני פסולי עדות לכאן, והנה בפסולי עדות "רשע" פסול לעדות ככתוב בפסוק אל תשת "רשע" עד, וכדאיתא בסנהדרין (כז ע"א) ובב"ק (עב ע"ב), ובדין פסולי עדות כתוב שכל שיש עליו לימוד זכות בחטאו, אינו נקרא "רשע" ולכן אינו פסול לעדות [כדאיתא בסנהדרין (כו ע"ב) בקברו מתים ביו"ט ראשון שמתינהו רב פפא ופסלינהו ואכשרינהו רב הונא ונפסק כוותיה, וראה בשו"ע (חו"מ סי' לד ס"ד, כד)] ממילא למד, דאף הכא מי שיש ללמד על חטאו לימוד זכות הוא בכלל "עמיתך".

ברם הני אשלי רברבי סבירא להו לחלק בין דיני עדות, ששם כדי להפסל צריך להקרא "רשע", ורשע נקרא רק כשעובר במזיד [וכנ"ל. וראה יתירה מכך בסנהדרין (כו ע"ב) ובשו"ע (שם סכ"ג וברמ"א סי"ח) שבעובר אדרבנן נפסל לעדות רק אם הכריזו עליו בבי"ד, והיא תקנה דרבנן כדי שלא להפסיד האנשים כמבואר ברמב"ם (עדות פי"א ה"ו ובב"י שם]. לא כן הכא שכדי להקרא "אתך בתורה ובמצוות", צריך שיקיים את כל המצוות, משא"כ כשיש לו מורה היתרא לעבירתו, משום שרואה שאחרים עוברים עליה וכדו', אומנם לכנותו "רשע" אי אפשר, אולם גם לקרותו "ירא שמים" או "מקיים המצוות" אי אפשר אחרי שבפועל לא מקיים מפני זדונו במצוות, וממילא יצא מכלל עמיתך. [אף שהם מודים שבשוגג לא יצא מכלל עמיתך וכלדעיל בלשון היראים ורק מזיד נפסל, דבכה"ג נחית דרגא ונחשב מקיים מצוות.]

החפץ חיים ס"ל שאין מח'

יא. שוב ראיתי שגם הח"ח גופיה פוסק את הנימוק"י והרמ"א דידן ראה אליו בספרו (כלל ז ס"ק י), וא"כ פשוט שהוא מעמיס את דרכו בנימוק"י, וסבירא ליה שאין מח' בינו לרבנו יונה. ועוד ראה להח"ח (כלל י ס"ק לא ד"ה ולא תקשה) שהזכיר את הסמ"ע דידן, ודחהו מדברי היראים. וא"כ פשיטא ליה

להשוותו עם רבנו יונה. ועוד ראה (כלל ז ס"ק י) שאת ראיית הראשונים דידן, מדין סני שומעניה מותר לקרותו רשע, ביאר דמיירי דוקא ביצאו עליו שמועות רבות, ולא בשמועה אחת, ועע"ש בהערה.
דהיינו שהוא דוחק את לשון הרמ"א והראשונים דאין מצווין על אונאת דברים אלא ליראי השם, שירא השם היינו שמקיים את כל המצוות, וכפי שגם רבנו יונה גופיה בשערי תשובה (שער ג סי' ריט) בריש דבריו הנזכרים כתב וז"ל, ואם החוטא איש אשר איננו ירא מלפני האלקים, וכו' הנה שגם הוא השתמש בלשון זו אך ביאר זאת דוקא בעובר עבירה הידועה לכל שהיא עבירה.
אלא יתירה מכך הוא ידחוק את דין הסיפא שבראשונים וברמ"א מהמדרש, שמי שהונה אותך מותר לך להונותו, מיירי באופן שהאונאה גדולה עד מאוד שסוג אונאת דברים כזו מוציאתו מכלל עמיתך, במעשה אונאת דברים גדול עד מאוד שכל איש ישראל יודע שכזו אונאת דברים היא עבירה. ברם הוא דחוק מאוד. וקשה עד מאוד שהרמ"א התכוון לכך, כיון שכתב בסתמא מי שהונה אותך מותר להונותו, ולא פירש דבר גם בדרכי משה.

קושיא על דרכנו

יב. ברם לדרכנו האמורה שעשינו מח' בין הראשונים, ואז יצא שיש לנקוט כרובם להקל בעובר עבירה שיש לו מורה היתרא, יצא למעשה דבר שקשה עד מאוד להולמו, דלא מבעי ברוב הדתיים, אלא אף בתוך הכולל מותר לדבר לשון הרע על הרבה מאוד אברכים, לפי שלדרך זו יצאו מכלל עמיתך להני קמאי, ואם היה די בזה החרשנו, אלא שגם השוה רבנו יונה [ואיהו כאמור המחמיר, ק"ו בהני קמאי המקלים] שמותר לבזותו ולהכלימו, לדבר עליו לשון הרע ולקבל עליו לשון הרע, לשופטו לכף זכות, וכמבואר ברבנו יונה ובח"ח הנ"ל, וזו לשון רבנו יונה, מותר להכלימו במעלליו, ולהודיע תועבותיו ולשפוך בוז עליו, ועע"ש. גם לדרכנו הנ"ל מותר לשנאתו, ואין מצוה לאהבה אותו, ובדרך זו בטל השלום ובטל העולם והוא רחוק מן השכל וההגיון, ונגד כל הפוסקים שדיברו עד בלי סוף במצוות אלו, שהן חיוביות לכלל עם ישראל, ואילו לדרך הנ"ל יוצא שהיא חיובית למעט מזעיר, וזה לא יתכן.
על כן בצירוף הדברים שיבואו להלן אדרנא בי, ויש להשוות את הני קמאי עם רבנו יונה, ומה שהם אמרו שמי שהונה אותך מותר לך להונותו, בלית ברירה נדחוק כאמור, שכוונתם רק באופן שהיא אונאה פלאית, שכל אחד יודע שעבר עבירה באונאה זו, שביזהו ביזוי גדול בפרהסיא וכדו', ואף דבהני קמאי יותר קל להכניס כן, שהרי לא כתבו דינים, אלא הביאו דהכי הוא במדרש, אך ברמ"א קשה מאוד לדחוק כן, שהרי כתב רק את ההלכה, ואי ס"ל הכי, היה לו לפרשה, והוא לא פירש כן, לא בדרכ"מ ולא בהגהה שו"ע. מ"מ או שגם בו נדחוק כאשר דחקנו במקור, או דנימא דאף דאיהו לא נחית להכי, הכי הוא.

שחטא במזיד ושלא עשה תשובה

חיזוק גדול לכך, שאף למה שכתבנו בתחילה ללמוד בהני קמאי וברמ"א שמי שאינו "יר"ש" וכן מי שהונה אותך מותר לך להונותו, הרי גם אנו מודים שמדובר דוקא במי שחטא במזיד, כאשר מפורש ביראים, שהוא המקור הראשון לדין זה. שהנה כתב היראים (סי' קפ) וז"ל, ותניא בהזהב לא תונו איש

את עמיתו עם שאתך בתורה ובמצות אל תונוהו למדנו שלא הזהיר הכתוב באונאת דברים אלא ליראי ה' אבל אם עבריין במזיד הוא, אפילו בדבר אחד, ולא עשה תשובה וכו'. עכ"ל. [והכי הוא בשו"ע בהלכות צדקה (יו"ד רנא ס"א) מי שהוא עבריין במזיד על אחת מכל מצות האמורות בתורה ולא עשה תשובה אינו חיב להחיותו ולא להלוותו. עכ"ל.] וא"כ מיירי כשהוא מזיד, ותנאי נוסף נזכר כאן שלא עשה תשובה. ולמה הרמ"א השמיט תנאים אלו.

שהוכיחו תחילה

דבר נוסף שהרמ"א וכל הני קמאי כולל היראים השמיטו את התנאי כדי לצאת מכלל עמיתך רק אם הוכיחו תחילה ולא קיבל את תוכחתו, והוא תנאי מוכרח, וכאשר פסק הרמב"ם (בסוף הל' רוצח) להתנות את שנאת מי שעבר עבירה בכך שהוכיחו, והוא לשון השו"ע (חו"מ סי' רעב סי"א) שהנה חלק מהני קמאי גופם כתבו כן להדיא במקום אחר שכן הוא ביראים (סי' קצה) דוקא שיוכיחו, וכ"כ בסמ"ג (ל"ת ה) וההגהות מיימוניות (דעות פ"ו ה"ג) והכי נקטו עוד ראשונים שכ"כ בספר הבתים (ספר המצוה סי' רז) חינוך (רלח, פ, תה) ובהגהות סמ"ק (ר"ס ח), והארחות צדיקים (שער השנאה), וראה בזה בשו"ע המדות אהבת הבריות (עמ' צא) ושלתנאי זה יש פרטים ע"ש. והכי כתב כן כאן שתנאי שיוכיחו תחילה בשולחן ערוך הרב (חו"מ הלכות אונאה ס"ל) ויובאו דבריו כאן בהערה (ח).

הערה ח:

שלחן ערוך הרב (חו"מ הלכות אונאה ס"ל) וז"ל, וכן כל העובר על דברי חכמים ולא חזר בו בתשובה, מותר לקרותו עבריין, ואין בו משום אונאת דברים, שנאמר לא תונו איש את עמיתו, פירשו חכמים עמיתו עם שאתך בתורה ובמצות, הזהירה תורה על אונאתו, ולא העובר עליהן ולא חזר בו אחר שהוכיחוהו בסתר ובלשון רכה. ומותר לקרותו רשע בן רשע, אף על פי שאביו צדיק. עכ"ל. ומקורו לסיפא דוקא שהוכיחו כנראה מדין השו"ע (חו"מ סימן רעב סי"א והוא לשון הרמב"ם) וז"ל, אמרו חכמים כגון שראהו לבדו שעבר עבירה והתרה בו ולא חזר [ובח"ח כלל ד סס"ק יד ביארו דאף שבגמ' לא נזכרה תוכחה, כי שם מדובר בחטא מפורסם שבא על ערוה, אך בחטא שאינו מפורסם הוסיף הרמב"ם תנאי שהתרה בו], הרי מצוה לשנאותו עד שיעשה תשובה וישוב מרשעתו. ואף על פי שעדיין לא עשה תשובה, אם מצאו נבהל במשאו מצוה לטעון ולפרוק עמו, ולא יניחנו נוטה למות שמא ישהה בשביל ממונו ויבא לידי סכנה, והתורה הקפידה על נפשות ישראל בין רשעים בין צדיקים, מאחר שהם נלוים אל ה' ומאמינים בעיקר הדת וכו' עכ"ל. [אגב לגבי הסיפא להציל גם רשע חובה חוץ ממינים כן מבואר בהל' רוצח פ"ד הי"ב וע"ע בהלכות אבל רפי"ד, ובח"ח הנ"ל עמד על כך וחילק טובא בין רשע למין.] וכותבו שיוכיחו בסתר ובלשון רכה הוא כמו שכתב הרמב"ם (דעות פ"ו ה"ח) שהמוכיח לא ידבר קשות עד שיכלימנו, שנאמר ולא תשא עליו חטא. עכ"ל. שוב ראיתי הכי בח"ח

הנ"ל שכתב ג"כ בינו לבין עצמו ובלשון רכה, והפנה לר' יונה בשערי תשובה (ש"ג סי' רכ) שאם העידו בבי"ד על אדם שחטא בי"ד ייסרו החוטא בהצנע, ולא ילבינו פניו ברבים, כמו שנאמר ולא תשא עליו חטא. ע"כ. ולהרמב"ם (דעות פ"ו ה"ח) הנ"ל.

אגב ראיתי מאמר של והרה"ג אברהם שרמן שליט"א במאמרו בתחומין (ח"ב עמ' 267 והלאה) שלמד בשו"ע הרב הנ"ל שכל ההיתר להונותו רק כדי להשיבו בתשובה, אך לא אונאה סתם. ברם אין זה נכנס בלשונו "ואין בו משום אונאת דברים" ולא ממקורו מדברי הגמ'. אך יש לסייעו מהעליות דרבנו יונה (ב"ב כח ע"א ד"ה ואמר רבא, ושם לט ע"א) וכן מהרמב"ם דעות פ"ו ה"ח וראה בארחות צדיקים (שער לשון הרע ד"ה אם גילה) ואכ"מ.

גם השמיטו כאן את התנאי שילמד עליו זכות לפי גדרי ודיני לימוד זכות, שהרי לימוד זכות הוא חיוב תורה ממש כדאיתא בשבועות (ל ע"א) ופסקו הרי"ף (שבועות דף יג ע"ב מדפיו) והרא"ש (שם פ"ד ס"ג) ושאר ראשונים, וכ"כ החפץ חיים (כלל ד סעיף ג) שכיון שיש חיוב ללמד זכות על חטאו אסור לשנאו וכו', וכ"כ עוד שם (כלל י ס"ב פרט ב) ראה בזה בשו"ע המדות (שם אהבת הבריות עמ' צח).

פשט הרמ"א והראשונים

ומעתה דעל כרחך דהני קמאי והרמ"א קיצרו ולא הזכירו כמה וכמה דברים, שתחילה השמיטו דמיירי במזיד [שרק היראים כתב כן], וגם לא הזכירו את התנאי שהוא לא עשה תשובה, וגם את התנאי שהוכיחו תחילה, וגם את התנאי שילמד עליו זכות, על כרחך דזה דבר השמיטה, מטעם שהם דינים ידועים שרק בתנאים האלו יצא מכלל עמיתך, ולא הרחיבו את היריעה על כל פרטיה. ואחר שבהכרח בין כה הם קיצרו בלשונם, שוב אין קושי לומר שקיצרו גם בנידוננו, שיצא מכלל עמיתך רק כשאין עליו לימוד זכות כשהיא עבירה שרבים נכשלים בה וכו', כיון דלא נחתי לכל הפרטים הדינים כדי להחשב מזיד. וכוונתם שאינו בתורה ובמצוות, רק כשאין עליו לימוד זכות כמבואר בדיני עדות.

ובכותבם שמי שהונה אותך מותר לך להונותו, היינו באונאה שכל איש ישראל יודע שהיא עבירה גמורה, כגון שהשפילו עד עפר בפרהסיא, בצורה שכל איש ישראל יודע שעבירה היא בידו, וכדומה, אך לא בכל אונאת דברים רגילה שרבים נכשלים בה, ואף שהיא אוקימתא, היא אוקימתא מוכרחת, לאור האמור.

פירושים אחרים ברמ"א

יג. הן לא אכחד שיש שפירשו אחרת את דברי הרמ"א הנ"ל, ודין גרמא להו מפני שלא היה המקור לפניהם ולשון הרמ"א אינה ברורה כל כך, היות וכאמור הרמ"א כתב ומי שמאנה את עצמו, מותר להוניהו. והיא לשון קשה, ולשון זו מופיעה בנימוק"י שבדרכ"מ (אות א) כתב כאשר מופיע הלשון ברמ"א "עצמו". אולם בנימוק"י (ב"מ לב סוע"ב מדפי הרי"ף) הנמצא לפנינו כתוב וז"ל, אמר במדרש אם הונה עצמך מותר אתה להונהו, שזה אינו קרוי עמיתך. וכבר הובאו לעיל הראשונים שבהם כתובים

הדברים ביתר ביאור המה היראים (סי' קפ) והסמ"ג (לאוין קעא) [וכאמור הנימוק"י מסיים שמקורו מהסמ"ג והסמ"ג מסיים שמקורו מהיראים] והכי הוא בעוד ראשונים והעתקנום לעיל, דגרסו "אותך", וגם פירש להדיא היראים כאמור, שכיון שהונה אותך עבר באונאת דברים, ויצא מעמיתך, ולכן מותר לך להונותו. וא"כ ברור שזו כוונת הרמ"א גם, "מי מאנה את עצמו [=אותי] מותר [לי גם] להונותו". וכן הביא הסמ"ע (ס"ק ד) בשם שמעתי מפרשין.

אולם הסמ"ע הנ"ל גופיה חלק וביאר את הרמ"א שכוונתו שאדם שמזלזל בכבוד "עצמו", מותר להונותו בדברים שאינו עמיתך, ובתחילה ביאר מקורו שכיון שמזלזל בכבודו הוא מסתמא אינו ירא שמים [ומקור לדבריו יש להראות מלעיל בשו"ע (סי' לד סעיף יח) וז"ל, הבזויים, פסולים לעדות מדבריהם, והם האנשים שהולכים ואוכלים בשוק בפני כל העם, וכגון אלו שהולכים ערומים בשוק בעת שהם עסוקים במלאכה מנוולת וכיוצא באלו, שאין מקפידים על הבושת, שכל אלו חשובים ככלב ואין מקפידים על עדות שקר. ומכלל אלו המקבלים צדקה מהעובדי כוכבים בפרהסיא, אף על פי שאיפשר להם שיזונו בצנעא מבזים עצמם ואינם חוששים, כל אלו פסולים מדבריהם. עכ"ל השו"ע.] ולכן יצא מכלל מי שאתך בתורה ובמצוות ומותר להונותו. ולבסוף ביאר ש"עמיתך" הוא בן אדם נורמלי ולא שמזלזל בעצמו. [ודבריו צריכים ביאור וגם לכאורה נסתרים מהשו"ע (חו"מ לד סעיפים ז,ח) ששם פסול לעדות רק מי שאינו במקרה במשנה וגם לא בדרך ארץ, אך אם אינו רק בדרך ארץ אינו פסול, גם שם נפסק שפסול בזויים הם האוכלים בשוק, או שהולכים ערומים במלאכתם, או המקבלים צדקה מגויים בפרהסיא, ופסולם אינו משום שאינו ירא שמים אלא כמפורש בשו"ע שכיון שאינם מקפידים על בושת, אין מקפידים על עדות שקר.] ואחר פירושו הראשון נמשך הנתיבות (חידושים א) ס"ב, ואחר השני נמשכו הבאר היטב (שם ס"ק א) והרחיד"א בהגהותיו על הלבוש (סי' רכח ס"ק א) ובמאמר קדישין (שם על השו"ע אות א). ומ"מ לא היו בידיו הראשונים הנזכרים, ואילו היה רואה את המפורש בדבריהם בביאור המדרש שהוא מקור הדין, בוודאי שהיה מודה לפשט האמור.

והכי נמי בספר חפץ חיים (כלל י ס"ק לא ד"ה ולא תקשה) פירש את הרמ"א כדרכנו, ותמה על הסמ"ע הנ"ל שהיא פליאה שדחה את הפשט האמיתי ברמ"א, והרי כן מבואר ביראים. ע"כ. והיינו מפני שלא היה לסמ"ע את המקור וכאמור.

שוב ראיתי בספר אורח מישרים (טריווש, פ"ה בסוף הערה א, נדפס תרי"ח) שאחר שהעתיק את דברי המשנה והגמ' בדוגמאות של אונאת דברים סיים וז"ל, מיהו יש אומרים דאין מצווין על אונאת דברים אלא ליראי השם, ומי שמאנה את עצמו גם אתה מותר להונהו, דאין זה קרוי עמתך. עכ"ל. ומדכתב "מיהו", הוי אומר שדעות אלו סותרות את פשטות הדברים דלעיל, שאונאת דברים אסורה בכל איש ישראל גם במי שעובר עבירות, ולכן לדעתם גם מי שהונה אותך אסור לך להונותו. ואילו הי"א סוברים שרק לאיש ירא ה' אסור להונות, אך איש רגיל מותר. ושמותר להונות מי שהונה אותך. ברם אין כאן מח' והיא גמ' ערוכה ופסקוה ראשונים רבים ודין גרמא שלא היו מקורות הדברים בידיו.

מותר להשיב למחרפו

יד. עוד ראיתי שלמדו בדברי הרמ"א כדברי החינוך (מצוה שלח, ונביאו בסמוך) שאם הונהו חבירו, מותר לו להונות בחזרה, משום שאי אפשר לאדם להיות כאבן. שכן למד בשו"ת מים חיים (הלוי, ח"ב סי' פ"ג ד"ה עוד למדנו) וכן הובא באנציקלופדיה תלמודית (כרך א עמ' שמד) שיש מי שלמד כן. ושוב ראיתי שכן למד בספר לרעך כמוך (ח"ג בקונ' הביאורים סי' ג ד"ה לכך נראה). ואולם גם זה אינו אחר המחילה, וכמבואר במקור הרמ"א בראשונים הנ"ל, שטעמם משום שיצא מכלל עמיתך, וכאמור.

ברם עצם הדין נכון, שאם חרפו, מותר להשיבו, כשקשה עליו לשאת את החרפה, וכאשר חידש החינוך (מצוה שלח) וז"ל, ואולם לפי הדומה, אין במשמע שאם בא ישראל אחד והתחיל והרשיע לצער חבירו בדברים הרעים שלא יענהו השומע. שאי אפשר להיות האדם כאבן שאין לה הופכים, ועוד שיהיה בשתיקתו כמודה על החירופין. ובאמת לא תצוה התורה להיות האדם כאבן שותק למחרפיו כמו למברכיו. אבל תצוה אותנו שנתרחק מן המדה הזאת, ושלא נתחיל להתקוטט ולחרף בני אדם, ובכן ינצל אדם מכל זה, כי מי שאינו בעל קטטה לא יחרפוהו בני אדם, זולתי השוטים הגמורים, ואין לתת לב על השוטים. עכ"ל. והכי נקט החי"ח (פתיחה לאווין ח בבאר מים חיים ד"ה אבל מדברי) כחינוך (מצוה שלח) ומינה יליף שאין לאו דלא תיקום בעידן ריתחא, ושסברא נכונה היא, דבעת מעשה החירוף אי אפשר בטבע האדם להיות כאבן וכו'. ועוד הוכיח כן מהרמ"א (חו"מ סי' תכא סי"ג) שעל דין השו"ע שאם חבל בו אדם וחבלו בחזרה, השני פטור מתשלומי חבלה, לפי שיש לו רשות לחבול בו כדי להציל עצמו. וכתב הרמ"א מההגהת מרדכי, שכן הוא בגידופים וביושים המתחיל פורע הקנס. דהיינו אף שהשני השיבו, אין עליו קנס רק על הראשון כיון שהשיב ולא פתח. ושכן מבואר בסמ"ע (שם). ע"כ. והכי כתב בספר פתחי חושן (ח"ה פט"ו ס"ק יג ד"ה ובספר החנוך), והני אחרונים דלעיל. ועוד נראה להוכיח הכי ממסכת יומא (עא ע"א) במעשה דשמעיה ואבטליון שנפרדו מהכה"ג בלשון יבא בן אהרן לשלם, והוא בכעסו השיבם יבואו בני עממין לשלום, והתכוון לגנאי והשיבוהו גם בגנאי, אמרו ליה ייתון בני עממין לשלם דעבדין עובדא דאהרן, ולא ייתי בר אהרן לשלם דלא עביד עובדא דאהרן. ע"כ. וכיצד שמעיה ואבטליון השיבוהו לצערו ואיה לא תונו. אין זאת אלא משום שהוא פתח תחילה והיה בעידן ריתחא ואז שרי וכאמור. וכך נראה להוכיח מכתובות (סט ע"א) ששלח לו בלשון הונא חברינו שלום, וכיון שכן שלח להשיבו רב ששת בדרך גנאי ענן ענן, ועע"ש, והיתרו כנראה כאמור משום דהיה בעידן ריתחא. וכן בקידושין כה ע"א אמרו ליה לאו המנונא אלא קרנונא, י"ל כאמור, כיון שבא לנדותם.

וגם סייעתא לכך מדברי הרמ"א (יו"ד סי' רמג ס"ז) גבי המבזה ת"ח דחייב נידוי, שפסק וז"ל, ובלבד שלא יתחיל החכם במריבה לבזות בני אדם שלא כדין ויגרום בזה שיבזוהו ויתרסו נגדו. (ריב"ש). ומ"מ אף אם התחיל החכם קצת, אין רשות לכל אדם להחציף נגדו לענות לו בעזות. (הגהות מרדכי דקדושין). והכל לפי ראות הדיינים. עכ"ל.

להלכה מי שהונהו אם מותר להונותו

ועל כן יוצא שעצם הדין שהם אמרו אמת, שמי שחרפו וביישו, וקשה לו לשאת את הבושה [כי ההיתר הוא שאין לב האדם אבן, הא אם קל לו לשאת את הבושה לרוב מעלתו, או למיעוט הבושה שביישוהו, שוב מה ההיתר לבייש את רעו והוא לא יצא מכלל עמיתך אע"פ שהוא התחיל ראשון], אע"פ שנתבאר לעיל שכל שלא יצא מכלל עמיתך אסור להונותו, כדברי רבנו יונה והחפץ חיים והשוונו בשיטתם את כל הראשונים, ולפי"ז מי שהונה אותך אסור לך להונות, כיון שהוא בכלל עמתך [אא"כ יצא מכלל עמיתך משום שהוא עובר עבירות לפי גדריו שנתבארו לעיל, או שביישו בושה כה עצומה שכל רואה יודע שזה עשה עבירה.] אעפ"כ הדין הנ"ל יכון מטעם אחר, משום שהאדם אינו אבן. וכן יוצא שאם חרפו וביישו בושה גדולה, כזו שכל איש ישראל יודע שהתנהגותו היא עבירה גמורה, כגון שהשפילו עד עפר בפרהסיא. בזה יצא מכלל עמיתך, ומותר להשיבו כיון שאין איסור אונאת דברים במי שיצא מכלל עמיתך ומטעם זה ובמקרה זה יותר אף אחר זמן להשיבו אף אחר שנרגע האדם מבושתו, כיון שאינו מכלל עמיתך וכאשר נתבאר כל זה לעיל.

מסקנא דדינא: אסור לצער איש ישראל בכל סוג צער, והוא איסור תורה שנאמר, לא תונו איש את עמיתו. ואף אם איש זה נכשל פעמים בעבירה שרבים נכשלים בה, כגון בלשון הרע, או באונאת דברים, אסור לצערו.

ומי שחרפוהו וביישוהו, וקשה לו לשאת את הבושה, מותר לו להשיב למחרפו דבר ולצערו. אולם כל זה בעת הצער, אך בעבור כעסו, שוב אסור לו לצערו, משום לא תונו.

אלא אם כן חרפו וביישו בושה גדולה כזו, שכל איש ישראל יודע שהתנהגותו היא עבירה גמורה, כגון שהשפילו עד עפר בפרהסיא. בזה יצא מכלל עמיתך, ומותר להשיבו אף אחר שנרגע האדם מבושתו, כיון שאינו מכלל עמיתך.